

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
Кафедра міжнародного права та порівняльного правознавства

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач кафедри
Максимович Роман Олегович
« ____ » _____ 2023 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ
«БАКАЛАВР»
спеціальності 293 «Міжнародне право»

**Тема: «МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ
ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА»**

Виконавець: Канатнікова Єлизавета Валеріївна

Науковий керівник: к.ю.н., доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, в.о. завідувача кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Максимович Роман Олегович

Нормоконтролер: Головатенко Марина Юріївна

Київ, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	6
1.1. Сутність та поняття обмеження реалізації прав людини.....	6
1.2. Особливості класифікацій прав і свобод людини.....	14
1.3. Правова природа обмеження прав і свобод людини й громадянина та її значення в сфері європейських стандартів захисту прав людини.....	21
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗМІСТУ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	29
2.1. Міжнародно-правова практика щодо забезпечення прав і свобод людини.....	29
2.2. Обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах надзвичайного стану.....	40
2.3. Забезпечення прав людини і громадянина в умовах воєнного стану.....	45
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ПРАКТИЧНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	53
3.1. Сучасні проблеми міжнародно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина.....	53
3.2. Перспективи вдосконалення міжнародно-правового регулювання обмежень прав і свобод людини і громадянина.....	58
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	66

ВСТУП

Актуальність дослідження. Права людини і громадянина виступають невід’ємним аксіологічним складником всієї західної правової культури. Адже ці права особи є тим самим маркером, що дає змогу виокремити такі різновиди державно-правових режимів, як демократичний, із одної сторони, і авторитарний, тоталітарний – із іншої. Саме права людини й громадянина є тим ціннісним орієнтиром, завдяки якому оцінюється стан розвитку певного соціуму, адже результатом імплементованості вимог прав людини в суспільних відносинах є стан буття вільної особи. Органи публічної влади обмежуючи права людини і громадянина, мають діяти досить виважено, обґрунтовуючи процес застосування заходів державного примусу та пропорційність вжитих ними заходів. Варто акцентувати увагу на тому, що одним із тих чинників, які дають змогу суттєво обмежити права людини й громадянина, є воєнний стан. І для України це питання набуло особливої актуальності із 24 лютого 2022 р. в зв’язку із повномасштабним нападом РФ.

Загалом висвітлення предмету дослідження ґрунтується на теорії прав людини і громадянина, що виходить із природного та невідчужуваного, невід’ємного характеру прав особи. Основні положення даної теорії досить системно висвітлено в працях таких фахівців С. Головатий [10], Д. Гудима, М. Козюбра [18], А. Кучук [29], В. Лемак, П. Рабінович [40], М. Савчин та ін. І зважаючи на відсутність досвіду функціонування органів публічної влади в таких умовах, недостатньо дослідженою є проблематика забезпечення прав людини й громадянина в умовах воєнного стану.

Міжнародно-правова практика щодо забезпечення прав і свобод людини показує, що три із чотирьох міжнародних договорів щодо прав людини (ООН, американські та європейські) подають доволі вичерпний перелік підстав, по яких права і свободи можуть бути обмежені. Однак, в більшості міжнародних договорів, ці обмеження повинні бути передбачені законом, а також служити юридичним цілям (поваги до прав і репутації

інших осіб, захисту національної безпеки або громадського порядку, суспільної моралі чи здоров'я) та відповідно реагувати на такі проблеми. Сам процес обмеження включає чимало факторів в різноманітних міжнародних юрисдикціях. Відповідно правові аспекти законного обмеження цих прав має бути ретельно пропрацьований, для недопущення зловживання, що зумовлює актуальність дослідження.

Метою роботи є аналіз обмеження прав та свобод людини і громадянина в сучасних умовах і визначення перспектив вдосконалення міжнародно-правового регулювання.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити наступні **завдання**:

- визначити теоретично-правові аспекти обмеження прав і свобод людини і громадянина;
- провести міжнародно-правовий аналіз змісту та особливостей обмеження прав і свобод людини і громадянина;
- запропонувати шляхи вдосконалення механізму практичного обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Об'єктом роботи є правовідносини, що виникають у сфері міжнародно-правового регулювання обмеження прав і свободи людини й громадянина.

Предметом роботи є міжнародно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Методологічною основою роботи є сукупність наукових методів та принципів, що використовуються для вирішення проблем дослідження та досягнення мети. Вони включають загальнофілософські, загальнонаукові та спеціальні методи, які забезпечували об'єктивний аналіз досліджуваного предмету. З урахуванням специфіки мети та завдань дослідження використовувалися такі методи: метод аналогії та порівняння – для висвітлення особливостей правової природи обмеження прав і свобод людини й громадянина та її значення в сфері європейських стандартів захисту прав людини; структурно-функціональні та формально-юридичний

метод – у процесі тлумачення положень міжнародно-правових актів та визначення сутності й поняття обмеження реалізації прав людини; історико-правовий метод – з метою опрацювання та висвітлення юридичних процесів, та особливостей класифікацій прав і свобод людини; використано порівняльно-правовий метод у вивченні міжнародно-правової практики щодо забезпечення прав і свобод людини.

Структура дослідження. Дослідження складається зі вступу, основної частини, що містить три розділи, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

1.1. Сутність та поняття обмеження реалізації прав людини

Права людини є універсальними правовими гарантіями захисту окремих осіб та груп людей від дій та бездіяльності, що зачіпають їх основні свободи, правове та людську гідність. Права людини притаманні всім людям і засновані на повазі гідності та цінності кожного. У їх основі лежать найважливіші людські цінності, які об'єднують усі культури та цивілізації. Права людини закріплені у Загальній Декларації прав людини та міжнародних договорів у сфері прав людини, ратифікованих державами, а також інші документи, прийняті після Другої світової війни. Крім того, існують регіональні інструменти в галузі прав людини, а в більшості країн прийнято конституцію та інші закони, які офіційно захищають права та свободу людей.

Досить слушною є теза А. Кучука про те, що на «сьогодні більшість держав визнала існування невід'ємних (природних) прав людини. Це, зокрема, спричиняє необхідність реалізації принципу «держава для людини», а не «людина для держави» [29, с. 238]. Саме це положення має особливу важливість під час з'ясування забезпечення прав людини в умовах воєнного стану.

Окремі аспекти обмеження прав людини висвітлила В. Обушко, відзначаючи вичерпність переліку прав, які можуть бути обмежені за досліджуваних автором умов, а також можливість тимчасового відступу від приписів Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [37, с. 59].

Звичайне право формувалося на основі норм-заборон, норм-рамок та норм-обмежень, останні, у свою чергу, стали фактором, який забезпечив

виживання першим людям. Саме норми-обмеження виділили людину зі світу природи та сприяли структуралізації суспільства. Надалі у становленні інституту права, суспільство було зацікавлене в тому, щоб закріпити, а саме узаконити вже існуючі обмеження з часів первісно-общинного суспільства, щоб звести такі положення до закону, і ті його обмеження, які дано звичаєм, традицією, фіксувати як законні.

Водночас застосування терміну «права людини» до норм, що розвиваються, видається доцільним, оскільки воно відображає поступовий розвиток ідей прав людини. І.Б. Іванків підкреслює, що практика Європейського суду з прав людини свідчить про розвиток та поглиблення захисту прав і свобод. У багатьох випадках Страсбурзький суд наголошує, що динамічний розвиток суспільств потребує зміни розуміння змісту окремих положень ЄКПЛ, наприклад, у справах про порушення ст. 3 ЄКПЛ чітко простежується тенденція до катувань у минулому, дії, які в минулому вважалися принизливими чи нелюдським поводженням, у свою чергу дії, які раніше толерувалися, сьогодні вважаються неприйнятними [21, с.5].

У загальній теорії права детальний аналіз поняття «обмеження» зробив М. І. Козюбра, де розглянуто його як «гальмо» чи іншими словами правове стримування протизаконного діяння, що створює умови для задоволення інтересів суспільства в охороні та захисті. Крім проведення цих робіт, він також визнавав, що це поняття можна зрівняти із встановленими у праві кордонами, у межах яких суб'єкти повинні діяти. Вчений вважає, що «обмеження» є не що інше, як виключення певних можливостей у діяльності тих чи інших осіб. На його думку, обмеження прав, виконує як негативну, так і позитивну мотивації [18, с.57].

Іншу точку зору на формулювання поняття «обмеження прав» представили Ш. Госепат та Г. Ломання. Вони вважали, що це встановлені законодавством межі реалізації людиною (громадянином) прав (свобод), безпосереднє вираження яких полягало у заборонах, вторгненнях, обов'язках, відповідальності [51]. Існування цих меж зумовлено необхідністю захисту

конституційно визнаних цінностей, призначенням яких є забезпечення необхідного балансу між інтересами особистості, суспільства та держави.

Підходів до поняття «обмеження» є достатньо, але, незважаючи на різноманітність представлених визначень у науковій літературі різними дослідниками термінів «обмеження прав», кожне з яких, безумовно, має право на існування, що найбільш підходить і містить у собі ідеї багатьох вчених, було виведено визначення, що відображає основні характеристики аналізованого явища, які повною мірою відображають його суть.

Таким чином, обмеження реалізації прав людини - передбачене правовими нормами (законами) зменшення кількості варіантів юридично дозволеної поведінки шляхом встановлення її різних меж чи повної його заборони, обумовлене узгодженням інтересів особистості, суспільства та держави, а також захистом конституційно визначених суспільних відносин від свавілля.

Для обмеження прав і свобод мають бути конституційні підстави, що підтверджують можливість безпосереднього обмеження та випадки, у яких це обмеження має місце.

Необхідно сказати, що підстави обмежень є базовими положеннями, що забезпечують дотримання необхідних інтересів, містять загальні умови обмежень, які є критерієм конституційності галузевих обмежень, і втілюють у собі концепцію меж права і свободи індивіда у суспільстві. Ці положення носять імперативний характер, що зобов'язує законодавця враховувати їх при розробленні відповідних актів, а також характеризуються стабільністю та стійкістю, внаслідок чого схильні до мінімального впливу зі сторони окремих суб'єктів.

На думку Ю.В. Кириченко, всі підстави можуть бути поділені на формальні і змістовні [23, с.42]. Формальні підстави - це нормативно-правові акти, що закріплюють обмежувальні норми (Конституція, закони, указ Президента України тощо). Змістовні підстави є можливими або

досконалыми обмеженнями прав чи зазначених у Конституції України інших цінностей.

З безлічі розглянутих визначень впливає, що одного підходу до трактування визначення обмеження реалізації прав немає, так само як і немає законодавчо закріпленого поняття, що створює певні труднощі для встановлення його сутності. Підстави обмежень вміщують загальну ідею міри свободи особи, реалізація якої відбувається у процесі здійснення конкретних прав із дотриманням спільних інтересів.

Кожна людина з моменту свого народження незалежно від громадянства, національності, раси чи статі, має базові права та свободи. У міру дорослішання та впровадження в соціальне суспільство у індивіда збільшується обсяг прав, свобод, а також обов'язків по відношенню до навколишнього суспільства і людей. Вперше права та свободи людини та громадянина згадуються у французькій «Декларації прав», прийнятої в 1789 році, хоча сама ідея має більш довгу історію, адже перші згадки про основні привілеї особистості відносяться до 1215 р. (рік прийняття англійської «Хартії вольностей»). Самим суттєвим у сучасний період міжнародним документом у сфері дотримання прав людини є Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. [17].

Міжнародні пакти ООН про цивільні, політичні, економічні, соціальні та культурні права, Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод надають законодавцю можливість обмежувати такі права у певних цілях — захисту безпеки держави, здоров'я та життя, моральності, прав інших і т.д. Конституція України, дотримуючись цього загальновизнаного принципу, у розділі II, встановлює: усі люди є вільні та рівні в своїй гідності і правах. Права та свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21); права та свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права та свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. У разі прийняття нових законів або

внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22) тощо [1].

Загалом теоретичні ідеї в боротьбі за права й свободи людини, які невіддільно пов'язані питанням гарантій цих прав та свобод, завжди привертали увагу учених у всі часи.

Обмеження реалізації прав людини є спеціально передбаченими у законодавстві заборони та межі можливостей, які необхідні для зменшення кількості варіантів різних дій. Виглядає це дещо незрозуміло. Але якщо простіше, все це означає запровадження спеціальних законів, які не дадуть людині діяти на шкоду собі, оточуючим чи країні.

На думку І.Б. Іванків, до конституційних принципів обмеження прав і свобод людини та громадянина мають бути віднесені певні норми, а саме:

- 1) визнання людини, її прав і свобод найвищою цінністю та повага особистості;
- 2) відповідність обмежень конституційно закріпленим цілям;
- 3) пропорційність обмежень конституційним цілям;
- 4) рівність обмежень права і свободи;
- 5) заборона обмеження права і свободи за ознаками соціальної, расової, національної, мовної чи релігійної приналежності;
- 6) вимога певної правової форми закріплення обмежень (обмеження повинні встановлюватися виключно законом);
- 7) відповідність обмежень права і свободи міжнародним стандартам [21, с.55].

На чільне місце, однозначно, повинен бути поставлений принцип пропорційності, оскільки згідно з загальноприйнятою концепцією, обмежувальні заходи, за своєю суттю, не є надмірними, а мають бути лише обмежені адекватними рамками обставини, через які вони й виникли.

Крім цього, необхідно враховувати баланс публічних та приватних інтересів держави та осіб, до того ж використання принципу, вимагає встановлення певних часових рамок, чітких та розумних.

Ще одним основним принципом обмежень права і свободи людини та громадянина є пріоритет інтересів особистості, невід'ємність, цілісність, повнота та гарантованість його права і свободи. Можна казати, що цей принцип встановлює таку властивість системи соціальної діяльності, при якій реалізація функції держави та державної влади обумовлюються змістом природних прав людини та громадянина.

Першим в історії документом у міжнародних відносинах, який встановив обов'язок держав поважати та дотримуватися основних свобод і прав людини є Статут ООН [49]. Тому держави, де цей принцип незмінно дотримується разом із іншими необхідними принципами є істинно демократичними, і навпаки – держави, у яких даний принцип не дотримується, не можуть вважатися демократичними, вони є загрозою всьому світовому співтовариству.

Принцип законності та допустимості обмежень прав і свобод виключно законом закріплено у Розділі 2 статті 21 Конституції України [1]. Більше того, закон названо єдиною підставою обмеження прав і свобод людини та громадянина у всіх існуючих міжнародно-правових актах [24]. Зміст принципу, що розглядається можна умовно поділити на дві частини. Насамперед він означає, що держава зобов'язана дотриматися всіх процедур, які необхідні при виданні ним закону, в якому держава закріплює обмеження. До того ж, зміст цього принципу зобов'язує державу дотримуватись вимог внутрішньодержавних та міжнародних нормативних правових актів та положень, що містяться в них, про те, що обмеження повинні бути передбачені законом [24]. Вищесказане дозволяє стверджувати, що Конституція має містити конкретні обмеження права і свободи людини і громадянина, так як основні права Конституція визначає досить конкретно та об'ємно.

Іншим загальним, основним принципом, який застосовується також до реалізації обмежень права і свободи людини і громадянина є принцип формальної рівності. Цей принцип особливо висловлює сутність права як

специфічного соціального явища. До того ж Конституція зобов'язує державу гарантувати рівність прав і свобод людини і громадянина незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового та посадового становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань, а також інших умов.

Принцип доцільності закріплюється у багатьох універсальних міжнародно-правових актах. Він знаходить своє відображення в цілях, які мають бути досягнуті за обмеження права і свободи особистості. Зміст цього принципу передбачає внутрішню обґрунтованість, обмеження мають бути спрямовані на забезпечення досягнення поставленої мети, обмежувальні заходи мають бути розумними та достатні. Обмеження прав повинні запроваджуватися з певними цілями, які повинні мати законний характер. Так, згідно із Загальною декларацією прав людини: «при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна піддаватися лише таким обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги до прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві» [17].

Конституція України стаття 64 визначає, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень [1].

Принцип справедливості є ще одним основним принципом обмежень права і свободи. Цей принцип можна визначити як принцип порядку. Він створює ситуацію, за якої люди мають рівність між собою і реалізують свій моральний потенціал незалежно від того, яким чином кожен визначає собі свої моральні обов'язки. Проте, принципом справедливості під час запровадження обмежень права і свободи часто маніпулюють. Це відбувається, в основному, коли інтереси суспільства та держави не

збігаються. Цей принцип не знаходить свого прямого закріплення в міжнародно-правових актах. Проте принцип справедливості, знаходить своє відображення у інших нормах. Так, стаття 29 Декларації прав та свобод людини 1948 подає його у вигляді вимоги дотримання прав громадян на справедливий судовий розгляд їх кримінальних, цивільних справ [17].

У міжнародно-правових актах існують такі принципи прав та свобод людини, як визначення цілей обмежень (забезпечення прав та свобод інших осіб, вимог моралі та моральності, суспільного порядку та державної безпеки, здоров'я та благополуччя населення конкретної держави та ін.), обов'язковому законодавчому закріпленню, пред'явлення вимог щодо сумісності обмежень з іншими правами. Встановлюючи такі вимоги, законодавець не розкриває саму суть обмежень права і свободи. Він визначає найбільш загальні межі для їх застосування, тим самим позначаючи особливість застосування та необхідність законодавчого закріплення.

Таким чином, можливість обмеження реалізації прав людини закріплено в законодавстві і є спеціально передбачені заборони та межі можливостей, які необхідні для зменшення кількості варіантів різних процесів. Обмеження ґрунтується на принципах, таких як визнання людини, її прав і свобод вищою цінністю та повага до гідності особистості, відповідність обмежень конституційно закріпленим цілям, пропорційність обмежень конституційним цілям, рівність обмежень права і свободи тощо. Принципи обмеження реалізації прав людини закріплені в Конституції України, і в міжнародних нормативно-правових актах.

1.2. Особливості класифікацій прав і свобод людини

Обмеження права і свободи людини і громадянина, тобто визначення меж свободи особистості у суспільстві та державі, — це, безумовно, одна з найважливіших аспектів взаємовідносин людини та держави. У правовій літературі немає єдиного підходу до класифікації прав і свобод людини і громадянина. Розгляд класифікації конституційних прав і свобод відіграє важливу роль у визначенні даного юридичного терміну та упорядкування самих обмежень.

Незважаючи на те, що концепція прав людини часто сприймається як така, що відображає деякі ідеали, яких необхідно прагнути, або взагалі як утопічна за своєю природою, суть її полягає в тому, що права людини встановлюють той необхідний мінімум, який потрібно, щоб забезпечити людині «людське» – на противагу «нелюдському» – існування. Значимість і простота концепції прав людини, мабуть, найкраще позначена філософами права Ш. Госепат та Г. Ломання, які стверджують, що існують деякі речі, які ніколи не повинні бути зроблені по відношенню до людини, а також деякі інші речі, які, навпаки, завжди повинні здійснюватися по відношенню до людини. І ті й інші «речі» – це те, що об'єднано за загальною назвою «права людини» [51, с.167].

До них, зокрема, належать такі права, які закріплені у Загальній декларації прав людини 1948 р. [17]:

- право на життя, волю і особисту недоторканність (ст. 3);
- свобода від катувань або жорстокого, нелюдського чи принижуючого гідності поводження та покарання (ст. 5);
- право на рівний захист від будь-якої дискримінації (ст. 7);
- право на ефективне відновлення у правах компетентними національними судами у випадках порушення основних прав людини, наданих йому конституцією чи законом (ст. 8);
- свобода від довільного арешту, затримання чи вигнання (ст. 9);

- право на справедливий судовий розгляд (ст. 10);
- право вільно пересуватися та обирати собі місце проживання в межах кожної держави (ст. 13);
- право шукати притулок від переслідування в інших країнах та користуватися цим притулком (ст. 14);
- право на свободу думки, совісті та релігії (ст. 18);
- право на соціальне забезпечення (ст. 22);
- право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі та сприятливі умови праці та на захист від безробіття (ст. 23);
- право на освіту, спрямоване на повний розвиток людської особи та на збільшення поваги до прав людини та основних її свобод (ст. 26);
- право на соціальний та міжнародний порядок, при якому права та свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені (ст. 28).

Сучасна теорія прав людини, яка сформована в межах європейської правової культури, передбачає, серед іншого, поділ прав за критерієм можливості чи неможливості їх обмеження на абсолютні та відносні. При цьому абсолютними «є такі людські права, які не можуть бути обмежені ні за яких умов» [30, с. 80]. Саме тому досить важливо підкреслити, про важливість класифікації прав і свобод людини в залежності від можливості і неможливості їхнього обмеження на відносні та абсолютні. І останніми є ті права, які не можуть бути обмежені ні за яких умов. Згідно Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, ними є: право на життя (крім випадку смерті унаслідок правомірної воєнної дії); право на свободу від катувань; право не бути у рабстві або в підневільному стані; право не бути підданим покаранню без закону [59].

Випадки обмеження прав людини доцільно узагальнено класифікувати на такі види:

- обмеження прав людини, що стосується великої кількості прав і свобод (здебільшого даний різновид обмеження можна застосувати при умові особливого стану, що значно відрізняються від усталеного стану життя

суспільства – це надзвичайний стан, військовий стан тощо. І при тому введення подібного стану не призводить автоматично до обмеження прав людини, і, зважаючи на значний вплив цих станів на реалізацію прав людини, до обмеження останніх ставляться досить підвищені вимоги);

– обмеження деяких прав людини (зазвичай самі підстави обмеження прав, що належать до даної групи, передбачаються в тексті відповідного нормативно-правового акту чи ж Конституції України, саме в тій частині, яка закріплює таке право). Приміром, в Конституції України в процесі визначення прав і свобод людини наводиться сам перелік можливих обставин, при яких дозволяється обмежувати таке право. Саме таким чином, на думку С.О. Кузніченко, відбувається правове регулювання діяльності органів публічної влади і за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [28, с.35]. Приміром, згідно ч. 2 ст. 11 цієї Конвенції, право на свободу мирних зібрань «не підлягає жодним обмеженням за винятком тих, що установлені законом і є потрібними у демократичному суспільстві в інтересах національної чи громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [59].

В юридичних джерелах існує чимало підходів до класифікації прав людини. Варто звернути увагу на їх поділ за такими критеріями:

- залежно від можливості обмеження державою за певних обставин: абсолютні права, які не можуть бути порушені за жодних обставин (наприклад, заборона катувань), і права, від яких держава може відмовитися повністю, наприклад право на приватність, яке може бути обмежено відповідно до статті 15 ЄКПЛ) [22];

- за предметом: права особистості та колективні права;

- залежно від статусу суб'єкта: універсальні права, які належать кожному, і права громадянина, права дитини (тобто суб'єкт повинен мати особливу ознаку);

- за значенням у процесі: матеріальні права (конкретні права і свободи) та процесуальні права (ті, що дозволяють особі здійснювати матеріальні права);

- за способом дотримання: негативні права (обов'язок – утримуватися від дій (*non facere*) і позитивні права (позитивний обов'язок вчиняти дії на користь суб'єкта (*facere*));

- залежно від цінностей, що охороняються: особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні права.

Слід зазначити, що будь-яка класифікація є досить умовною, оскільки жодне право не може бути з абсолютною впевненістю віднесено лише до однієї категорії. Класифікація прав і свобод на права першого, другого і третього покоління може також підлягати тимчасовому критерію, тобто поступовому визнанню певних прав і свобод обов'язковими в міжнародному та національному праві [10, с.319]. Представлені класифікаційні критерії дозволяють зробити висновок, що в юриспруденції для потреб теоретичного дослідження може бути використана система поділу прав і свобод, яка найкраще на неї вплине.

Науковці з поділу прав людини на покоління пропонують різні аргументи. Наразі часто вказують на те, що права третього покоління не є правами *sensu stricto*, а лише настановами, яких має керуватися міжнародне співтовариство при формуванні політики для забезпечення добробуту людства в цілому. Такі аргументи іноді використовуються для опису соціальних прав [15]. Також В. Осятинський зазначає, що «вони не входять до прав людини, хоча вони необхідні для створення безпекової структури, яка є суттєвою для прав особистості, щоб останні могли набути юридичної сили» [70, с.192]. Згадується також відсутність правової визначеності цих прав, але деякі дослідники відзначають, що вони відображаються в постанові 28 Загальної декларації прав людини ООН, яка говорить, що «кожен має право на соціальний і міжнародний порядок, за якого права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю реалізовані», що визначає

необхідність спільних зусиль усіх соціальні сили [17]. програмне забезпечення. Р. Фальк також наказує ст. 28 Загальної декларації прав людини в контексті необхідності встановлення прав людини та використання гарантій цієї статті як основи побудови глобальної демократії «знизу» [65, с.18]. Проте слід зазначити, що соціальні права поступово «узаконюються», про що свідчить зростання кількості судових рішень, зокрема ЄСПЛ, де вони отримують захист через права людини першого покоління.

У певному сенсі ці права є метаправами, які існують як надбудова і водночас як основа для всіх інших прав, тому що без гарантії, наприклад, право на мир, право на життя і захист стають абсолютно невиконаними - незважаючи на низку міжнародних договорів, захисту мирного населення, правил ведення бойових дій тощо, кожна людина, яка проживає в зоні бойових дій, не може бути впевнена у своєму житті.

Аргумент проти відокремлення прав третього покоління як колективних прав полягає в тому, що деякі права першого і другого покоління також є колективними або індивідуальними правами, які можуть здійснюватися лише колективно, тобто разом з іншими, наприклад, право на свободу мирних зібрань. Безперечно, індивідуальні права можуть мати і колективний аспект. Проте, на думку Т.О. Чепульченко, захист прав третього покоління має важливе значення для існування можливості прав особистості [55, с.350].

На відміну від прав перших двох поколінь, права третього не можуть бути гарантовані в межах однієї держави. Щоб уникнути плутанини, останні можна визначити як права солідарності, а не колективні права. Таку пропозицію можна зробити, виходячи з етимології слів «колективний» і «солідарний». «Солідарність, солідарність» походить від французького *solidarité* – одностайність, спільність, взаємозалежність, згуртованість, що повністю відповідає значенню, що надається поняттю «права людини третього покоління». У свою чергу, «колективність, колектив» походить від латинського *collectivus* – колектив, *colligere* – збирати, отже, колектив –

такий, що відноситься до певної групи, об'єднаної спільними потребами чи інтересами [51, с.209]. Проте поняття «колектив» не відображає бажаного змісту прав третього покоління, оскільки вони мають універсальну цінність і призначені для захисту внутрішньої цінності людської природи.

Вивчення прав людини третього покоління є досить складним завданням, оскільки немає єдиної думки ні щодо каталогу цих прав, ні щодо їх предмета. Більше того, багато дослідників вважають за краще називати їх сферами розвитку, *suī generis* «парасольковою концепцією» захисту прав людини [70]. Визнання нових прав, які стають природними і невідчужуваними, відбувається поступово, зростає кількість загальновизнаних прав людини, які всі держави зобов'язані захищати. Це конкретизує зміст як давно визнаних прав, так і нових, різні аспекти яких підлягають аналізу та нормативному опису.

Права третього покоління знаходяться на стадії становлення, що відбувається, як пише професор М. І. Козюбра, завдяки «глибшому самоусвідомленню (людьми) своєї людської природи та людської гідності» [18, с.57]. Ці права необхідні для більш ефективного захисту та захисту прав першого та другого покоління, але мають власну цінність для особи та держави, а також для збереження міжнародного правопорядку. Загальним обов'язком держав, які декларують повагу до прав людини, є не лише утримуватися від їх порушення, а й вживати позитивних дій у сфері їх захисту шляхом надання правових, ідеологічних, матеріальних та інших гарантій для реальної реалізації прав людини. і свободи. Стосовно прав третього покоління слід зазначити, що для їх забезпечення держави повинні не тільки і не стільки утримуватися від порушень, а й активно діяти для їх захисту та поваги.

Проблема також виникає, якщо використовувати поняття «покоління» для визначення групи прав людини. На думку О.В.Андрієвської, сам термін «покоління» означає появу нового явища замість попереднього, а права третього покоління не замінюють, а навпаки, доповнюють каталог прав

людини. Він також зазначає, що було б логічно, щоб кожне наступне «покоління» отримало кращий захист у міжнародному праві, але це не так. Права першого покоління характеризуються достатнім рівнем захисту та захисту як у національному, так і в міжнародному праві. У свою чергу, права другого покоління ще не отримали повного захисту, особливо важко говорити про захист прав третього покоління. Цей науковець наполягає на тому, що поділ прав людини має відбуватися на «категорії», а не на «покоління» [6, с.7]. Подібну думку висловлюють також В. О. Бражник, Д. А. Сидоренко, оскільки, на їхню думку, термін «покоління» означає зникнення в майбутньому першого чи другого покоління та появу наступного [8, с.12].

Контраргументом може бути думка В. Осятинського, який, обговорюючи культурні відмінності Європи та інших частин світу, звертає увагу на еволюцію моральних норм, які створюють правові норми, що захищають права людини в ширшому сенсі. На його думку, прийняття основних стандартів прав людини та надання їм універсального статусу свідчить про поступове повне забезпечення умов життя, необхідних для гідного життя кожної людини [67, с.255].

Таким чином, для прав третього покоління предмет є надзвичайно важливим, оскільки, на відміну від прав першого та другого покоління, особа не є єдиним адресатом цих прав. Розвиток філософських ідей у сфері прав людини та зміна підходу до розуміння ролі людини в суспільстві дозволяють виділити людство як своєрідне єдине ціле. Міжнародні документи перераховують різні типи правозахисників, які не завжди використовуються послідовно, що ускладнює визначення отримувачів прав третього покоління. На відміну від інших прав, які часто є правами третього покоління, право на мир, здорове довкілля та право на сталий розвиток має бути гарантовано кожному, але може бути реалізовано лише всіма, тому доцільно об'єднати ці права в окрема група - права людства (права людства) [45, с.8]. Виокремлення цієї категорії в доктрині прав людини може призвести до

більш ефективної реалізації політики, спрямованої на захист основних цінностей всього людства.

Підсумовуючи, можна помітити, що існує велика кількість різних підходів до класифікації прав людини. Класифікацію доцільно проводити виходячи із змісту вилучень з загального правового статусу, і такий підхід дозволяє простежити, яким чином і в якому обсязі відбувається обмеження прав та свобод, якими способами досягається таке обмеження, які цілі переслідуються в тому чи іншому випадку. Даний спосіб класифікації допомагає зрозуміти структуру та систему обмежень в цілому, а також може послужити орієнтиром для подальшого вдосконалення законодавства у цій сфері.

1.3. Правова природа обмеження прав і свобод людини й громадянина та її значення в сфері європейських стандартів захисту прав людини

Обмеження прав є закономірним, тому що їх реалізація, а також реалізація свобод особистості у суспільному житті стикається як з індивідуальними (особистими), так і з публічними інтересами інших суб'єктів правовідносин. У зв'язку з цим, обмеження основних прав та свобод не є самоціллю або виразом беззаконня держави, а є ні що інше, як неминучість, яка наперед визначена.

Загальна декларація прав людини (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.) закріпила положення про те, що під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина повинна піддаватися тільки таким обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги до прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту у демократичному суспільстві [17].

У системі прав, особисті права та свободи людини та громадянина мають переважне значення, оскільки належать кожній людині з моменту його народження і не мають прихильності до національності або громадянству, вони невідчужувані. Не менш важливі й інші права та свободи людини, спрямовані на розвиток та реалізацію особистісних та громадських потреб. Права і свободи людини та громадянина здавна є непорушною цінністю, за яку довго і завзято боролися і сам народ, і багато правителів. На сьогоднішній день система прав сформована таким чином, що всі основні цінності людини перебувають під захистом закону, проводяться активні заходи щодо розширення засобів для їх неухильного дотримання.

На шляху формування правової держави виникає потреба доктринального розгляду проблем, пов'язаних із гарантіями прав особистості. Необхідно враховувати, що права та свободи людини не можуть бути безмежні. Правовий статус передбачає діалектичну єдність прав одного суб'єкта з обов'язками іншого. Йдеться про так звані «корелюючі» права та обов'язки. Зберігається цей зв'язок і при взаємодії людини та держави [60].

У разі порушення даного співвідношення створюється можливість для зловживання суб'єктивними правами та применшується роль права як регулятора суспільних відносин. Отже, права людини та громадянина мають бути певним чином обмежені.

Так, питання про юридичну природу обмежень у праві, залишається одним з основних і носячи загальнометодологічний характер для всієї юридичної науки, набуває якісно нового практичного значення. Побічно це можна підтвердити інтересом дослідження категорії «правові обмеження» [53, с.358].

При формуванні інститутів правової держави проблема, що виноситься на обговорення, набуває особливої актуальності. Очевидною стає постановка питання про співвідношення принципу найповнішого забезпечення прав і свобод людини та громадянина з можливістю їх обмеження, а також особливості встановлення меж і принципів застосування таких обмежень [41,

с.13]. Для того щоб відповісти на ці та інші питання, що стосуються цієї проблеми, необхідно приділити увагу самій сутності правової природи обмеження прав і свобод людини й громадянина.

Міжнародні договори та норми звичайного права, поряд з роз'яснювальною практикою договірних органів, становлять основу міжнародного права у сфері прав людини. Інші документи, включаючи декларації, рекомендації та принципи, прийняті на міжнародному рівні, але не мають обов'язкової юридичної сили, сприяють розумінню, реалізації та розширенню прав людини.

В основі прав людини лежить визначення правовласників, які мають права через те, що вони є людьми, та носіями юридичних зобов'язань - поважати, захищати та здійснювати ці права. При здійсненні прав важливо не лише визначити елементи, які вважаються правами, але й виділити всіх суб'єктів, які мають зобов'язання щодо забезпечення цих прав. Таким чином, є права окремих осіб чи груп осіб, і є відповідні зобов'язання – індивідуальні чи колективні, насамперед, у держав. Право зобов'язує державу та інших носіїв зобов'язань не посягати на основні права та свободи людини та вживати заходів для їх здійснення [42, с.214].

У міжнародному праві у галузі прав людини зобов'язання держав поділяються на ті, які повинні бути виконані негайно, і ті, які можуть бути здійснені поступово у разі нестачі ресурсів. Наприклад, зобов'язання забезпечити відсутність дискримінації окремих груп населення при реалізації прав людини, як цивільних та політичних, так і економічних, соціальних чи культурних, має бути виконано негайно.

Так само юридичні зобов'язання країн поважати (наприклад, свободу вираження думок шляхом відмови від застосування невинуватої чи надмірної сили проти демонстрантів) та захищати (наприклад, право на працю або на справедливі та сприятливі умови праці шляхом забезпечення того, щоб приватні роботодавці дотримувалися базових трудових стандартів), головним чином, розглядаються як зобов'язання, що вимагають негайного

виконання [57, с.78]. У більшості випадків щодо громадянських, культурних, економічних, політичних та соціальних прав встановлено зобов'язання, що вимагають негайного здійснення, а також аспекти поступового втілення. Зобов'язання, що вимагають негайного здійснення, зокрема щодо цивільних та політичних прав, традиційно більш відомі та виконуються, головним чином, у судовому порядку.

Держави-учасниці мають також правові зобов'язання більш позитивного характеру, включаючи прийняття законодавчих, судових та адміністративних заходів, необхідних для реалізації громадянських, культурних, економічних, політичних та соціальних прав людини. Це стосується зобов'язання здійснювати права людини, що передбачає зобов'язання заохочувати (наприклад, шляхом створення інституційних та політичних рамок для сприяння реалізації прав людини) та забезпечувати їх (наприклад, шляхом виділення державних ресурсів). В такому разі вимоги правовласників пов'язані з виконанням носієм зобов'язань своїх гарантій щодо проведення певної політики, спрямованої на досягнення запланованих результатів у галузі прав людини. Рішення судів останнім час демонструють, що ці права можуть підлягати розгляду у судовому порядку. Більш того, зобов'язання щодо здійснення стосується як економічних, соціальних і культурних, так і цивільних та політичних прав (наприклад, юридична допомога підсудним, які не мають коштів на захист у суді) [12, с.19].

Міжнародна нормативна база з прав людини, що включає міжнародні договори з прав людини, зауваження загального порядку та рекомендації, прийняті органами, відповідальними за моніторинг їх виконання, охоплює загальні норми або принципи в галузі прав людини, включаючи відсутність дискримінації та рівність, участь, доступ до захисту прав, доступ до інформації, підзвітність, верховенство права та ефективне керування. Очікується, що ці загальні норми слугуватимуть нормою для держав та інших носіїв зобов'язань під час здійснення прав людини. Наприклад, забезпечення права на здоров'я вимагає здійснення недискримінаційних

практик з боку постачальників медичних послуг, доступу до інформації про основні проблеми зі здоров'ям, доступу до засобів правового захисту та дотримання процесуальних норм у разі неналежного надання послуг або поганого поводження з боку співробітників медичного закладу, а також участі у прийнятті політичних рішень, пов'язаних з правом на здоров'я на рівні спільнот та країн [13, с.15].

Підзвітність та верховенство права тісно пов'язані з поняттям доступу до засобів правового захисту, що є найважливішим елементом правових рамок у сфері прав людини. У разі порушення прав або відмови у правах правозахисний підхід наголошує про необхідність мати відповідні кошти для звернення за захистом своїх прав, у тому числі скориставшись правом на захист та судовий розгляд, а також право на інформацію.

Принцип недискримінації лежить в основі всієї роботи у галузі прав людини. Це всеосяжна норма в галузі прав людини, яка присутня у всіх міжнародних договорах з прав людини і є центральною в ряді міжнародних конвенцій з прав людини, таких як Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та Конвенція про права інвалідів. Принцип недискримінації застосовується до кожної людини і поширюється на всі права та свободи, не допускаючи дискримінації по жодному з ознак, будь то раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, національне чи соціальне походження, політичні чи інші погляди, майнове становище, народження або будь-яка інша ознака.

Принцип недискримінації доповнюється принципом рівності, що відповідно до статті 1 Загальної декларації прав людини, означає, що всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності і правах [17].

Міжнародна нормативна база у галузі прав людини розширюється з моменту прийняття Загальної декларації прав людини Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Декларація, що є «загальним завданням, до виконання якої повинні прагнути всі народи та держави», вперше в історії зафіксувала основні громадянські, політичні, економічні, соціальні та

культурні права, які мають бути доступні кожній людині [17]. Декларація була широко визнана як інструмент, що встановлює базові норми в галузі прав людини, яких слід дотримуватися, захищати та виконувати. Всесвітня декларація прав людини разом із Міжнародним пактом про громадянські та політичні права та Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права складають Міжнародний білль про права людини. Наступні конвенції були прийняті Організацією Об'єднаних Націй для вирішення питань, що стосуються окремих груп населення, або питань просування та захисту прав людини [49]:

- 1) Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації;
- 2) Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок;
- 3) Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів звернення та покарання;
- 4) Конвенція про права дитини;
- 5) Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей;
- 6) Конвенція про права інвалідів;
- 7) Міжнародна конвенція для захисту всіх осіб від насильницьких зникнень.

Ці конвенції та факультативні протоколи до них є основними міжнародними договорами Організації Об'єднаних Націй. Їхні положення становлять суть нормативної бази ООН у галузі прав людини. Договірні органи, які оцінюють їх виконання, розробили норми, що відображають стандарти, затверджені в цих договорах, та зобов'язання, які випливають із цих стандартів, у формі зауважень загального порядку та рекомендацій до договорів. Інші механізми у сфері прав людини, серед яких спеціальні процедури Ради з прав людини, також сприяють розумінню нормативних стандартів у галузі прав людини. Ратифікація пактів, положень, конвенцій та договорів у галузі прав людини накладає на державу зобов'язання щодо їх

виконання, при цьому є багато інших універсальних договорів у галузі прав людини, які мають інший правовий статус [63].

Декларації, принципи, стандартні правила та рекомендації носять необов'язковий характер, але мають безперечний моральний авторитет та надають державам практичні вказівки за поведінкою. Оскільки стандарти у сфері прав людини закріплені у міжнародних, регіональних та національних правових системах, вони також передбачають набір заходів щодо оцінки їх виконання, щоб носії обов'язків – насамперед, держави – несли відповідальність.

Нормативні стандарти з прав людини та пов'язані з ними правові зобов'язання, викладені вище, повинні бути перетворені на політику та заходи, які визначають права людини та сприяють їх дотримання. Проте розробники політики, практикуючі фахівці в галузі розвитку та іноді навіть у сфері захисту прав людини зіштовхуються із труднощами під час використання даних понять практично. Тому безпосереднє застосування таких стандартів у розробці політики та забезпечення прав людини утруднено. Саме цю прогалину прагне усунути справжнє керівництво по показниках у сфері прав людини.

Таким чином, можна зробити висновок, що обмеження права і свободи людини і громадянина регулюється ратифікованими міжнародно-правовими актами. Визнання допустимості конституційного чи законодавчого обмеження прав людини означає визнання можливості зменшувати їх змістовий обсяг, що є принципово невірним, оскільки права людини вже обмежені природними межами. Інша річ, що цей висновок відноситься саме до прав людини, а не до всіх конституційних прав, багато з яких являють собою соціальні (у широкому розумінні цього слова) блага, чия поява зобов'язана науковому прогресу, зростанню добробуту, ускладненню взаємин суспільства з державою і т.д. Також правова природа обмеження прав і свобод людини й громадянина, передбачає, що законодавець звужуватиме зміст основних прав, тому його на цьому шляху треба стримувати. Однак

поняття природних меж, що ґрунтуються на нормі, означає, що законодавець не має права і розширювати зміст фундаментальних прав.

Правовий аспект прав людини – система норм, що встановлює та регулює права людини, система органів і процедур, спрямованих на їх захист, і має особливу важливість у рамках вивчення та подальшої реалізації прав людини. Право саме по собі має гомоцентричну спрямованість та покликане охороняти і захищати свободу та гідність особи. При цьому юридичне оформлення прав людини (а отже, і вивчення правового аспекту прав людини) має дворівневу структуру: внутрішньодержавний та міжнародно-правовий рівні. Міжнародне та внутрішньодержавне право з самого початку розвитку концепції прав людини надавали один на одного взаємний вплив, збагачуючи та доповнюючи одне інше.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗМІСТУ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

2.1. Міжнародно-правова практика щодо забезпечення прав і свобод людини

Специфіка поняття «права людини» полягає в тому, що індивідуум володіє ними через те, що є людською особистістю, яку не можна позбавити її сутності за жодних обставин; таким чином, ці права є невід'ємною частиною людської сутності. У Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права цей основний етичний принцип проголошено в перших пунктах преамбули, де міститься визнання «гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних й невід'ємних їх прав» [17]. Отже, в цьому положенні знайшов відображення принцип універсальності прав, включаючи право на рівність перед законом і право на рівний захист закону, який, є основним принципом всього склепіння міжнародних норм у галузі прав людини.

Що стосується захисту прав людини на регіональному рівні, то в другому пункті преамбули до Американської конвенції про права людини також цілком виразно виражається визнання того, що основні права людини не залежать від приналежності людини до громадянства певної держави, а ґрунтуються виключно на властивостях людської особистості [71].

Як заявив Міжамериканський суд з прав людини у своєму консультативному висновку у справі Розпорядження про подання заарештованого до суду у надзвичайних ситуаціях, права, що охороняються Конвенцією, не можуть бути припинені навіть у надзвичайній ситуації, оскільки вони є «невід'ємними для людини» [71]. На думку Суду, з цього

впливає, що «зупинити чи обмежити» згідно з Конвенцією можна лише «повне та ефективне здійснення» прав, закріплених у ній. І нарешті, Африканська хартія прав людини і народів у п'ятому пункті преамбули також визнає, що «основні права людини походять із самої людської природи і тому потребують захисту на національному та міжнародному рівнях» [58].

Отже, права людини повинні дотримуватися державами щодо всіх осіб у межах їх юрисдикції, а в деяких ситуаціях щодо груп осіб. Таким чином, принцип універсальності та невід'ємності прав усіх людей твердо закріплений у міжнародному праві у галузі прав людини.

Третій пункт преамбули до Загальної декларації прав людини визначає: «необхідно, щоб права людини охоронялися владою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися, як останній засіб, до повстання проти тиранії та пригнічення» [17]. Це положення означає: щоб забезпечити людині можливість повною мірою скористатися своїми правами, ці права мають бути ефективно захищені внутрішньодержавними правовими системами. Таким чином, цей принцип влади закону може бути охарактеризований як всеосяжний принцип у галузі захисту прав людини, оскільки там, де він не дотримується, повага до прав людини стає ілюзією. У зв'язку з цим цікаво зазначити, що згідно зі статтею 3 Статуту Ради Європи «будь-який член Ради Європи визнає принцип верховенства права». Відповідно, цей основний принцип є юридично обов'язковим для 43 держав - членів зазначеної організації, - факт, що також вплинув на прецедентне право Європейського суду з прав людини [64].

Договори з прав людини є нормотворчими договорами об'єктивного характеру у тому відношенні, що вони створюють загальні норми, однакові для всіх держав-учасниць. Ці норми підлягають застосуванню державою-учасницею незалежно від того, як вони дотримуються іншими державами. Іншими словами, традиційний принцип взаємності не застосовується до договорів з прав людини.

Той факт, що договори з прав людини укладаються з метою забезпечення ефективного захисту прав особистості, має особливе значення для їх здійснення. Тому важливо, щоб при роз'ясненні сенсу положень договору з прав людини судді дотримувалися телеологічного та цілісного підходу до тлумачення, прагнучи знайти таке тлумачення, при якому користуються повагою права та інтереси особистості, і при цьому тлумачення слідує за логікою документа в контексті договору в цілому.

Прикладами нормотворчих договорів у галузі прав людини є два пакти: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, які більш докладно розглядаються нижче. Досить лише згадати у зв'язку з цим, що комітети, створені відповідно до положень кожного з цих договорів з метою здійснення контролю за їх виконанням, на тривалий час винесли численні висновки та коментарі, які є цінним посібником з тлумачення для юристів як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Дотримуючись порядку, у якому джерела права зазначені у пункті 1 статті 38 Статуту Міжнародного Суду, судді можуть «у другу чергу» застосовувати «міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правової норми». Таким чином, зобов'язання з міжнародного права, які пов'язують держави, виникають, якщо є доказ як дій, що становлять «встановлену практику» держав; так і «переконання, що ця практика є обов'язковою через існування норми права, яка потребує її дотримання» (*opinio juris*) [63].

Тому суддя повинен визначити, чи існує один об'єктивний елемент, що є загальною практикою, і один суб'єктивний елемент, а саме наявність переконаності держав щодо юридично обов'язкового характеру цієї практики.

Що стосується питання про практику, то з ухвали Міжнародного Суду, винесеного ним у справах про Континентальний шельф Північного моря, впливає, що принаймні щодо «появи нової норми міжнародного звичайного права на основі того, що спочатку було суто договірною нормою», тривалість

часу може бути порівняно короткою, хоча «безумовно, необхідно, щоб правозастосовна практика держави протягом цього періоду, яким би коротким він не був, у тому числі держав, інтереси яких зачіпаються особливо, постійно розширювалася і була б дійсно одноманітною щодо застосовуваних положень; і, більше того, вона застосовувалася б таким чином, який свідчив би про загальне визнання, правової норми чи правового зобов'язання» [26, с.11].

Однак у даній справі «Нікарагуа проти Сполучених Штатів Америки» Міжнародний Суд, судячи з усього, дещо пом'якшив це досить суворе тлумачення об'єктивного елемента практики держав і одночасно зробив, відповідно, більший акцент на *opinio juris* при створенні звичаю. В обґрунтування рішення щодо застосування сили Суд заявив, зокрема: «Не слід очікувати, що в практиці держав застосування цих норм мало бути бездоганим у тому сенсі, що держави мали з незмінною послідовністю утримуватися від застосування сили чи втручання у внутрішні справи одна одну. Суд не вважає, що для встановлення норми як звичаю відповідна практика має абсолютно суворо відповідати цій нормі. Для того, щоб зробити висновок про існування норм звичайного права, Суд вважає достатньою та обставина, що поведінка держав у цілому сумісна з такими нормами, а випадки, коли поведінка держави не відповідає цій нормі, слід, як правило, розглядати як порушення цієї норми, а не як свідчення визнання нової норми. Якщо держава вчиняє будь-яким чином, що на перший погляд не є сумісною з визнаною нормою, але в обґрунтування своєї поведінки посилається на винятки або виправдувальні обставини, зазначені в самій нормі, то, незалежно від того, чи справді правда держави виправдана на цій підставі, значення такого підходу у тому, що він підтверджує норму, а не послаблює її» [26, с.158].

Тепер виникає питання про те, які правові засади захисту людини, можливо, розглядалися Міжнародним Судом як складові міжнародного звичайного права.

У своєму консультативному висновку 1951 року з питання про «Застереження до Конвенції про геноцид», Суд виніс важливу ухвалу, згідно з якою «принципи, що лежать в основі Конвенції, є принципами, які визнані ... як обов'язкові для держав, навіть без будь-якого договірною зобов'язання» [71]. Крім того, з преамбули до Конвенції випливає, що вона має «універсальний характер» як щодо «осуду геноциду, так і щодо співробітництва, необхідного для позбавлення людства цього огидного лиха» [71]. І, нарешті, Суд зазначив, що Конвенція була затверджена резолюцією, одноголосно прийнятою державами [71]. Таким чином, немає жодних сумнівів у тому, що в 1951 р. злочин геноциду вже був предметом міжнародного звичайного права, застосовуваного до всіх держав.

Згодом у справі «Барселона трекшн», Міжнародний Суд зробив важливий висновок про «суттєву різницю» між «зобов'язаннями держави перед міжнародним співтовариством загалом та зобов'язаннями щодо іншої держави у галузі дипломатичного захисту» [26, с.83]. Суд додав, що «за своїм характером перша група зобов'язань стосується всіх держав», і «з урахуванням важливості відповідних прав усі держави можна вважати такими, що мають правовий інтерес у їхньому захисті; ці зобов'язання є зобов'язаннями *erga omnes*» [26, с.84]. На думку Суду, такі «зобов'язання впливають, наприклад, із сучасного міжнародного права, із заборони актів агресії та геноциду, а також із принципів та норм, що стосуються основних прав людини, включаючи захист від рабства та расової дискримінації» [26, с.85]. Суд додав також, що, хоча деякі «з відповідних прав на захист закріплені у зведенні норм загального міжнародного права... інші права надаються міжнародними документами універсального чи квазіуніверсального характеру» [26, с.85].

І зокрема, у своєму авторитетному висновку щодо заручників у тегеранській справі Суд заявив, що: «Неправомірне позбавлення свободи і застосування фізичних обмежень у важких умовах саме собою явно не сумісне з принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй, а також з

основними принципами, проголошеними у Загальній декларації прав людини» [26, с.85].

При оцінці точного обсягу правових зобов'язань тієї чи іншої держави згідно з договором з прав людини необхідно встановити, чи ця держава не зробила застереження або, можливо, заяву про тлумачення під час ратифікації чи приєднання. Найважливіші договори з прав людини, дозволяють робити застереження, хоча відповідні положення регулюються в них певною мірою по-різному. Встановлюючи, чи справді держава-учасниця не зробила справжнє застереження, а не просто заяву про своє власне тлумачення того чи іншого положення чи політичну заяву, Комітет з прав людини, заснований для здійснення контролю за дотриманням Міжнародного пакту про цивільні та політичні права, заявив у своєму Зауваженні загального порядку № 24, що він враховуватиме «намір держави, а не форму, в яку вона наділена» [63]. Хоча цей Пакт не містить будь-якої конкретної статті, яка регулює питання про застереження, Комітет з прав людини заявив, що «відсутність заборони робити застереження не означає, що допускається будь-яке застереження», і що це питання «регулюється міжнародним правом» [63]. На підставі пункту с) статті 19 Віденської конвенції про право міжнародних договорів Комітет заявив, що «питання про тлумачення та прийнятність застереження» визначається перевіркою щодо «об'єкта та цілей» [63]. Це означає, зокрема, що застереження «мають бути конкретними та транспарентними, щоб для Комітету, для тих, хто перебуває під юрисдикцією держави, яка зробила застереження, та інших держав-учасниць було ясно, які зобов'язання щодо дотримання прав людини були прийняті, а які ні»; аналогічним чином, застереження «не можуть носити загального характеру, а повинні відноситися до конкретного положення Пакту і точно вказувати сферу своєї дії по відношенню до цього положення» [70].

Американська конвенція про права людини прямо передбачає у статті 75, що «застереження до цієї Конвенції можуть бути зроблені лише відповідно до положень Віденської конвенції про право міжнародних

договорів». У своєму консультативному висновку щодо Наслідків застережень Міжамериканський суд з прав людини заявив, що стаття 75 «має сенс» лише в тому випадку, якщо її розуміти як дозвіл «державам робити будь-які застереження, які вони вважають за необхідне», за умови, що вони «не суперечать об'єкту та цілям договору» [70]. У своєму консультативному висновку щодо Обмеження на смертну кару, Суд зазначив також з приводу прав, які не можуть бути призупинені за будь-яких обставин згідно з пунктом 2 статті 27 Конвенції, і «з цього випливає, що застереження, яке розраховане на те, щоб дозволити державі призупинити будь-яке з основних прав, зобов'язань за якими не можна відступити, повинна вважатися такою, що не відповідає об'єкту та цілям Конвенції і, отже, не дозволеної нею» [70]. Однак Суд визнав, що «ситуація буде іншою, якщо передбачуване застереження просто обмежує деякі аспекти права, від зобов'язань за яким не можна відступити, не позбавляючи цього права в цілому його головної мети» [70].

Як і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Африканська хартія прав людини та народів не містить положення про застереження. Однак у статті 64 Європейської конвенції про права людини прямо забороняються застереження «загального характеру» і дозволяється робити застереження «до будь-якого конкретного положення Конвенції про те, що той чи інший закон», який діє на території держави на момент підписання чи ратифікації, «не відповідає цьому положенню» [58].

Отже, при тлумаченні та застосуванні міжнародних договорів національним суддям, прокурорам та адвокатам, можливо, доведеться розглянути правові зобов'язання відповідної держави з урахуванням застережень чи заяв щодо тлумачення.

Нині дедалі більше судів як у країнах загального права, і у країнах континентального права регулярно інтерпретують і застосовують міжнародні норми у сфері прав людини. У наведених нижче прикладах показано, як ці норми можуть вплинути на рішення національних судів.

Приклад Німеччини. У справі, учасниками якої був американський піаніст, що належить церкві саєнтології, та уряд землі Баден-Вюртемберг, Адміністративний апеляційний суд землі Баден-Вюртемберг розглядав підстави для апеляції позивача не лише з урахуванням Основного закону Німеччини, а й з урахуванням статті 9 Європейської конвенції про права людини, а також статей 18 та 26 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [26, с.102].

Підставою для позову стали переговори між агентом, який виступає від імені уряду, та піаністом щодо участі останнього у концерті, організованому з нагоди публічної презентації спільної програми проведення чемпіонату світу з атлетики. Переговори було припинено після того, як стало відомо, що піаніст був членом церкви саєнтології. У письмовій відповіді на запит парламенту землі Баден-Вюртемберг Міністерство культури і спорту, діючи спільно з Міністерством у справах сім'ї, жінок, освіти та мистецтва, пояснило, що надання державою сприяння в організації культурних заходів не може не викликати питань, якщо ті, хто в них бере участь, артисти є активними членами церкви саєнтології чи іншої аналогічної організації та відкрито заявляють про це; з цієї причини влада відмовилася від свого первісного наміру запросити піаніста. Як стверджував сам піаніст, письмова відповідь зазначених міністерств порушила його право на свободу релігійних переконань [26, с.103].

Проте Адміністративний апеляційний суд дійшов висновку, що право, надане статтею 9 Європейської конвенції та статтею 18 Міжнародного пакту, не було порушено. Щодо передбачуваного порушення статті 26 Міжнародного пакту Суд також дійшов висновку, що вона не була порушена, оскільки відповідь міністерств не призвела до дискримінації піаніста на підставі його переконань чи релігії, і що у відповіді міністерства обмежилися лише викладенням конкретної процедури, якої слід дотримуватись в майбутньому при виділенні грантів для організації заходів третіми особами чи агентами. З цієї причини і з урахуванням того, що в даному випадку сам

позивач не був одержувачем будь-якого гранту, не було необхідності пояснювати, чи міг він посилатися, зокрема, на захист, який надається статтею 26 Міжнародного пакту, якби йому було відмовлено у гранті на вищевказаних підставах [64].

Інший приклад стався в Новій Зеландії. Справа Сімпсон проти Генерального прокурора, яка розглядалася в 1994 році і стала однією з найгучніших справ у галузі захисту прав людини в Новій Зеландії, стосувалася нібито необґрунтованого обшуку в будинку позивача, який було зроблено, як стверджувалося, порушуючи новозеландський Білл про права 1990 року. У своєму рішенні Апеляційний суд підкреслив, що цілі Білля про права полягають у тому, щоб: «підтвердити, захистити та заохочувати права людини та основні свободи в Новій Зеландії, а також підтвердити відданість Новій Зеландії Міжнародному пакту про громадянські та політичні права. Ці цілі мають на увазі, що кожній особі, чії гарантії щодо Білля про права людини були нібито порушені, мають бути надані засоби правового захисту» [26, с.111].

Якщо сталося «порушення прав невинної особи», «грошова компенсація є», на думку Суду, «необхідним та належним і справді єдиним ефективним засобом правового захисту» [26, с.111]. Як зазначив Суд, це «відповідає орієнтованому на права підходу до тлумачення Білля про права та міжнародну судову практику щодо засобів правового захисту у разі порушень прав людини», і у зв'язку з цим Суд послався, зокрема, на судову практику щодо засобів правового захисту як Комітету з прав людини, і Міжамериканського суду з прав людини [26, с.112].

Ще один приклад можна навести з Об'єднаного Королівства. Найгучнішою справою, у рішенні за якою було відображено важливу роль міжнародного права в галузі прав людини, була справа Піночета. 24 березня 1999 року Палата лордів винесла рішення у відповідь на прохання екстрадувати чилійського сенатора та колишнього главу Чилі зі Сполученого Королівства та видати його Іспанії для притягнення до судової

відповідальності за злочини у вигляді тортур та участь у змові з метою застосування тортур та з метою взяття людей у заручники, участь у змові з метою скоєння вбивства, тобто за діяння, вчинені ще в той час, коли він був при владі. Зобов'язання, передбачені Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання, були інкорпоровані у право Сполученого Королівства відповідно до статті 134 Закону про кримінальне правосуддя 1988 року, який набув чинності 29 вересня 1988 року. Конвенція проти тортур як така була ратифікована 8 грудня 1988 року. У силу внесених до законодавства змін тортури, якою б країною вони не застосовувалися, стали у Сполученому Королівстві підсудним кримінальним злочином. За другою апеляцією Палата лордів розглянула питання про те, чи існують якісь злочини, за які особи, які вчинили їх, підлягають екстрадиції, і - в альтернативному порядку - чи має сенатор Піночет імунітет від судового розгляду за скоєння цих злочинів. Питання про подвійну винність набуло великого значення, і більшість членів Палати лордів дотримувалися думки, що видати сенатора Піночета можна було лише за звинуваченнями щодо діянь, які визнавалися злочинними у Сполученому Королівстві на момент їх скоєння. Більшість членів Палати лордів дійшли висновку, що імунітет держави щодо тортур виключається Конвенцією проти тортур і що злочини у вигляді тортур та участі у змові з метою застосування тортур, які були здійснені після 8 грудня 1988 року, є підставою для екстрадиції, тоді як меншість членів Палати лордів визнало, що англійські суди мають екстериторіальну юрисдикцію з 29 вересня 1988 року, коли набула чинності стаття 134 Закону про кримінальне правосуддя 1988 року [48].

Це рішення дозволило міністру внутрішніх справ Сполученого Королівства розпочати процедуру, що стосується останніх частин прохання Іспанії про екстрадицію сенатора Піночета. Однак 2 березня 2000 року, після того, як медичні експерти винесли висновок про те, що колишній глава держави Чилі не може постати перед судом за станом здоров'я, міністр

внутрішніх справ вирішив не екстрадувати його до Іспанії і дозволив залишити Сполучене Королівство. Незважаючи на результат цієї справи, вона відіграла велику роль у розвитку міжнародного права в галузі прав людини, підтвердивши розмивання поняття імунітету держави від відповідальності за міжнародні злочини внаслідок набуття чинності Конвенцією проти катувань [48].

Приклад Південної Африки примітний тим, що після краху режиму апартеїду в цій державі була розроблена конституція, яка багато в чому ґрунтувалася на міжнародних нормах у галузі прав людини і в розділі 2 якої міститься докладно викладений Білль про права, що включає широке коло прав, таких як право на рівність, право на свободу та безпеку особистості, свободу вираження, зборів та асоціацій, політичні права, екологічні права, право на володіння майном, право на адекватне житло, право користуватися послугами охорони здоров'я, право на достатнє харчування та воду, на соціальне забезпечення, права дитини, право на базову освіту, право на доступ до судів та права заарештованих, затриманих та обвинувачених осіб [61, с.225].

Міжнародне право в галузі прав людини мало значний вплив на розвиток права всередині держав, і в даний час національні суди все частіше посилаються на норми цього права та застосовують їх.

Таким чином, дослідивши міжнародно-правову практику щодо забезпечення прав і свобод людини, виявили, що зобов'язання щодо основних прав людини, безперечно, є частиною міжнародного звичайного права. Хоча Міжнародний Суд прямо згадав про злочини геноциду та акти агресії, а також заборону расової дискримінації, рабства, довільного затримання та фізичних поневірянь як частину універсальних обов'язкових норм права, він не обмежив сферу застосування права цими елементами.

2.2. Обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах надзвичайного стану

У загальному вигляді обмеження прав і свобод людини і громадянина можна визначити як такі, що вводяться в строго визначених цілях, закріплені у нормативних правових актах юридичні заходи, створені задля встановлення перешкод для реалізації громадянам тих чи інших прав та забезпечують дотримання необхідного балансу інтересів особистості, суспільства та держави.

Забезпечення прав і свобод людини, таких як право на вираження переконань, свобода зборів, право на вільне пересування та право не піддаватися втручанню в особисте та сімейне життя, а також право на таємницю кореспонденції, зазвичай, супроводжується деякими обмеженнями, які можуть бути накладені, зокрема, з метою захисту прав та свобод інших людей, державної безпеки, здоров'я чи моральності [57, с.77]. Ці обмеження накладаються внаслідок ретельного співвіднесення інтересів. Вони відображають баланс між, з одного боку, зацікавленістю приватних осіб у максимальному здійсненні права, що належить їм, і, з іншого боку, зацікавленістю суспільства в цілому, тобто загальною зацікавленістю у запровадженні деяких обмежень на здійснення цього права, за умови, що вони накладаються відповідно до закону та необхідні у демократичному суспільстві для якоїсь конкретної легітимної мети [40, с.57]. Тому при тлумаченні та застосуванні цих обмежень у будь-якому випадку необхідно ретельно вивчити питання про пропорційність відповідного обмежувального заходу або обмежувальних заходів як загалом, так і стосовно окремого випадку, в умовах надзвичайного стану.

Обмеження щодо здійснення прав людини є результатом ретельно зваженого балансу між інтересами приватної особи та загальними інтересами, і для того, щоб бути законними, вони повинні [9, с.96]:

- бути визначені у законі;

- вводиться для однієї конкретної легітимної мети або кількох таких цілей;
- бути необхідними для досягнення однієї такої мети або кількох таких цілей у демократичному суспільстві (пропорційність).

Для того щоб вважатися необхідним, обмеження, як у цілому, так і стосовно окремого випадку, повинно відповідати чітко встановленої суспільної необхідності. Недостатньо, щоб обмеження було бажаним або щоб воно просто не завдавало шкоди функціонуванню демократичного конституційного порядку.

Надзвичайний стан визначається законом як особливий правовий режим діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, організацій незалежно від організаційно-правових форм та форм власності, їх посадових осіб, громадських об'єднань, що допускає окремі обмеження прав та свобод громадян, прав організацій та громадських об'єднань, і навіть покладання на них додаткових обов'язків [46, с.114].

Підставами запровадження надзвичайного стану є обставини, які є безпосередньою загрозою життю та безпеці громадян та усунення яких неможливе без застосування надзвичайних заходів.

Згідно Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», виділяють наступні два види такого стану:

- при наявності особливо скрутних надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру (доволі значні пожежі, застосування засобів ураження тощо), що загрожують життю й здоров'ю великої кількості населення;
- у випадку коли стан викликається протиправними вчинками індивідів [3].

Одне з найважливіших завдань держави — створити необхідні умови для того, щоб громадяни могли вільно здійснювати свої права, а у разі їх порушення звернутися до компетентних органів за захистом. Але, як бачимо, обійтись без відповідних обмежень прав громадян держава не в змозі. Це

зумовлено, перш за все всього, необхідністю захисту як самих громадян, так і держави загалом [54, с.41].

Так, перший вид режиму надзвичайного стану може вводитися в той час, коли настає надзвичайний стан в Україні або ж на деяких її територіях Указом Президента України за пропозицією Кабінету Міністрів України із затвердженням Верховною Радою України. Другий же вид режиму надзвичайного стану вводится Указом Президента України за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України із затвердженням Верховною Радою України після попереднього звернення Президента України із застосуванням засобів масової інформації чи іншим способом до груп осіб, організацій, установ, що ініціювали чи брали участь у діях, що стали приводом ведення надзвичайного стану. Надзвичайний стан може вводитися без попередження за умов, що потребують невідкладних дій для порятунку населення чи відвернення загибелі людей [46, с.114].

Отже, обмеження у всіх випадках повинні мати на меті знайти розумний компроміс між суспільною необхідністю та інтересами людини. Безумовно, обмеження права можливе до тих меж, за яких воно не вступає у суперечність із справжнім призначенням самого права.

Варто також згадати і про міжнародний пакт «Про громадянські та політичні права», що затверджує правила роботи в період надзвичайного стану, мету, порядок та умови його введення, права й свободи, якими наділяється надзвичайний стан і які права не можна обмежувати. Наприклад, право на життя, тому що він є невід'ємним. Ніхто не може бути позбавлений життя (ст. 6). Ніхто не може бути підданий тортурам або жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ст. 7). Ніхто не може утримуватися в неволі (ст. 8). У кожної людини є право на свободу та особисту недоторканність (ст. 9). Ніхто не може бути позбавлений волі лише з цієї причини що він не в змозі виконати конкретне договірне зобов'язання (ст. 11). Кожна особа, незалежно від місця проживання, має право на визнання її правосуб'єктності (ст. 16). Ніхто не

повинен піддаватися свавільному чи незаконному втручанню в його особисте та сімейне життя (ст. 17). Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії (ст. 18) [36].

І хоча за період незалежності України надзвичайний стан жодного разу не вводився, все ж у березні 2020 р. була близька до нього. Це обґрунтовується тим, що пандемія COVID-19 досить швидко поширилась Україною, спричинивши масову захворюваність населення, що спонукало владу розглянути можливість введення надзвичайного стану. Водночас дії з цього приводу, засновані на рекомендаціях Президента та МОЗ України, були їм близькі, на які влада може посилатися, оголошуючи надзвичайний стан. Окрім цього, пандемія входить до списку ситуацій, коли теоретично можливий надзвичайний стан, оскільки згідно з законом, «надзвичайний стан вводиться у разі виникнення реальної загрози безпеці громадян, ліквідація якої інакше є неможливою» [16, с. 10].

На період поширення COVID-19 у світі вже було оголошено пандемію, а в Україні підтверджено невелику кількість випадків, саме тому можливо йшлося лише про можливість введення надзвичайного стану. Хоча рівень захворюваності та смертності був надзвичайно великий і надзвичайний стан в Україні офіційно не було введено, проте насправді можна сказати, що деякі її елементи були застосовані на практиці. Ситуація тоді була така, що цілком притаманна ознакам надзвичайного стану, що полягає в обмеженні конституційних прав і свобод людини. Адже, було встановлено спеціальну систему в'їзду та виїзду, а також обмеження свободи пересування по території країни; обмеження руху транспортних засобів та керування ними; посилення громадського захисту порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства; заборона на проведення масових заходів, за винятком заходів, заборонених судом; зміна режиму роботи підприємства, установи, організації всіх форм власності, їх переорієнтація їх на виробництво необхідної в умовах надзвичайного стану продукції тощо [16, с.15].

Також доречним буде пригадати практику Європейського суду з прав людини, а саме справу «Ваврічка та інші проти Чеської Республіки», де йде мова про обов'язкову вакцинацію дітей дошкільного віку проти дев'яти хвороб. Унаслідок цього декілька чеських родин спробували оскаржити дану законодавчу вимогу у ЄСПЛ, посилаючись на статтю 8 Європейської Конвенції захисту прав людини і основних свобод, що гарантує право на повагу до приватного й сімейного життя. І при тому Європейський суд із прав людини у відповідь підтвердив, що обов'язкова вакцинація є законною і може бути необхідною у демократичних суспільствах й відповідно не суперечить Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. В той час суд вирішив, що у випадку вакцинації саме громадські інтереси превалюють над особистими. Оскільки мета обов'язкової вакцинації полягає в захисті всіх людей від важких захворювань методом щеплень або ж формування колективного імунітету, то такі заходи можуть розглядатися як «необхідні у демократичному суспільстві» [47].

Зауважимо, що для збереження життя і здоров'я громадян названі обмеження мають право на існування, проте за умови їх виправданості, адекватності і задля суспільної необхідності в цілому. Водночас посадові особи держави мають обґрунтовано приймати якісні нормативно-правові акти для розв'язання проблеми.

Проаналізувавши концепцію прав людини, ми дійшли висновку, що незалежно від політичних, культурних чи релігійними переконань кожна людина є членом однієї світової спільноти. Кожен має право на життя, повагу до його честі, гідності, захист і підтримку. Тому права людини наділені універсальністю та загальним характером, і людина в будь-якій точці світу має певний гарантований обсяг прав і свобод. Іншими словами, права людини є моделлю гарантій, необхідних для гідного життя в сучасному світі. Вони виконують інтеграційну функцію і сприяють формуванню глобального гуманітарного порядку [66, с.143].

Отже, розглянувши процес обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах надзвичайного стану, сутність якого не можна вивчати поза межами суспільних і державних інтересів, варто зауважити, що норми національного і міжнародного законодавства, які стосуються в своєму регулюванні питань забезпечення прав людини в надзвичайних умовах, не закріплюють одної лише сторони надзвичайного стану. Саме питання співвідношення різних ситуацій, пов'язаних із введенням особливих заходів, все ж залишається доволі актуальним зокрема із теоретичної точки зору. А труднощі виявлення цього співвідношення цілком очевидні й зумовлені специфічністю законодавчого визначення. Окрім цього, потребують належного правового регулювання і самі норми, що пов'язані із забезпеченням дотримання прав людини. Впровадження надзвичайного стану легалізує обмеження прав і свобод людини, однак такі обмеження слід розглядати у контексті так званого «меншого зла», заподіяння якого свідомо санкціонується суспільством. І важливо дотримуватись певного балансу між правом однієї особи і правом усієї нації на здорове існування і безпечне середовище.

2.3. Забезпечення прав людини і громадянина в умовах воєнного стану

Розпочата РФ повномасштабна війна 24 лютого 2022 р. проти України вплинула на усі сфери соціального життя українського народу. Тому цілком очевидно, що за цих обставин в Україні було введено воєнний стан. Даний стан обумовлює можливість суттєвого обмеження прав людини й громадянина. Варто нагадати, що з 26 листопада до 26 грудня 2018 р. в Україні було вже введено воєнний стан, фактором чого стала агресія російських кораблів у Чорному морі стосовно українських кораблів. Проте

саме тоді не було активних бойових дій, тож воєнний стан було оголошено на деяких територіях України [25, с.28].

Висвітлення процесу забезпечення прав людини і громадянина в умовах воєнного стану передбачає з'ясування низки методологічних положень. Так, права людини і громадянина є тим засобом, що обмежують публічну владу, запобігаючи її свавіллю. Відповідно права людини є характерною рисою демократичного державно-правового режиму [39, с.382]. Слушною є теза А. Кучука про те, що на сьогодні більшість країн визнала існування невід'ємних (тобто природних) прав людини. І це, спричиняє необхідність реалізації принципу «держава для людини», а не «людина для держави» [29, с.238]. Таке положення носить важливе значення під час з'ясування забезпечення прав людини в умовах воєнного стану.

В Україні питання обмеження прав і свобод людини й громадянина посідає значне місце в розвитку національного права, оскільки базується не лише на Основному Законі України, але й використовує практику ЄСПЛ. Саме Конституція України установлює законодавчі обмеження стосовно здійснення таких прав та свобод, як свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право на виїзд із території України, право на свободу думки і вираження поглядів, свободу вираження поглядів, право на свободу, думки і релігії, за підприємницьку діяльність депутатів, посадових та службових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування, права засудженого тощо [19, с.78].

Враховуючи нинішню ситуацію, бомбардування українських населених пунктів, а також тимчасову окупація окремих територій, і тимчасове захоплення Запорізької атомної електростанції, знищення як об'єктів інфраструктури, так і житлових будинків поставили під загрозу життя мільйонів осіб. Також осмислення поведінки російської армії на тимчасово окупованих територіях дало змогу говорити про геноцид українського народу (в заяві Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» дії, які були «вчинені Збройними силами Російської

Федерації та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії Російської Федерації проти України, що розпочалась 24 лютого 2022 року», були визнані геноцидом українського народу [5]).

Так, С. О.Кузніченко зазначає, що на обмеження прав людини в умовах воєнного стану поширюються такі загальні вимоги стосовно: 1) заборони втручатися в сферу дії деяких прав (тобто вміщує абсолютні права); 2) обмеження не може посягати на сутнісний зміст самого права особи; 3) застосування трискладового тесту перевірки правомірності з обмеження прав і свобод [28, с.36].

Право громадян збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи й демонстрації є невідчужуваним та непорушним правом, що гарантоване Конституцією України, закріплені в ст. 39 [1]. Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 разом із впровадженням в Україні правового режиму воєнного стану в п. 3 передбачав тимчасове обмеження права на мирні зібрання [4]. Водночас варто зауважити, що право громадян збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи й демонстрації є невідчужуване і непорушне право, що гарантовано Основним Законом України. Так, закріплені в ст. 39 Конституції України право на мирні зібрання та гарантії опираються на відповідні положення ст. 11 Конвенції щодо захисту прав людини й основоположних свобод. Саме це передбачає, що Україна, крізь формулювання норм ст. 39 Конституції України, і тим самим прийняла на себе міжнародне позитивне та негативне зобов'язання стосовно забезпечення права кожній особі, що перебуває на території України права на мирні зібрання [1].

Слід відмітити, що на I Маріупольському конституційному форумі, який пройшов у вересні 2021 р., Г. Татаренко та О. Арсентьева підняли на розгляд питання щодо реалізації права на освіту в умовах збройного конфлікту, акцентувавши увагу на забезпеченні такого права внутрішньо переміщених осіб [50, с. 118].

Крім того, відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [2], у нашій країні або у окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, саме військове командування разом із військовими адміністраціями (у випадку їхнього утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування впроваджувати і здійснювати у межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини й громадянина, а також прав й законних інтересів юридичних осіб, що передбачені указом Президента України про введення воєнного стану, такі заходи правового режиму воєнного стану, як забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів та демонстрацій, других масових заходів; Конституція України в ч. 2 ст. 39 закріплює виключний перелік підстав, за наявності яких саме право збиратись мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації може бути обмежене у реалізації.

Зауважимо, що процес забезпечення прав людини і громадянина в умовах воєнного стану передбачає реалізацію права на працю в умовах воєнного стану. Так, Т. Занфірова визначає, що «в разі впровадження воєнного стану особи, які перебувають на території, на якій введено даний правовий режим, позбавляються частки свободи праці на користь публічних потреб та інтересів: воєнний стан передбачає запровадження трудової повинності, яка за своєю сутністю є примусовою працею, адже відповідає критеріям примусу, проте не вважається такою» [19, с.79].

Водночас обмеження стосовно реалізації такого права може установлюватись судом згідно закону та тільки у інтересах національної безпеки й громадського порядку - із метою запобігання заворушенням або ж злочинам, для охорони здоров'я населення чи захисту прав і свобод других осіб. Із цієї норми бачимо, що правовою підставою задля установлення обмеження на реалізацію права на мирні зібрання є виключно закон, а вже процесуальною підставою постановою суду про таку заборону. І при тому, для винесення судом постанови щодо заборони проведення мирних зібрань на

територіях, де запроваджений режим воєнного стану не має значення наявна одна чи кілька умов обмеження такого права, передбаченого в ч. 2 ст. 39 Конституції України [1].

Також органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, й зокрема військові адміністрації (тобто тимчасові державні органи) негайно після одержання повідомлення щодо проведення збору, мітингу, походу, демонстрації тощо мають право звернутись до окружного адміністративного суду за своїм місцезнаходженням із позовною заявою про заборону цих заходів чи щодо установлення другого обмеження права на свободу мирних зібрань (стосовно місця або часу їхнього проведення). Коли ж у час дії режиму воєнного стану діяльність конкретного окружного адміністративного суду зупинена, постанову про установлення обмежень або ж заборони на проведення мирних зібрань може винести окружний адміністративний суд, який здійснює правосуддя на відповідній місцевості до відновлення роботи окружного адміністративного суду, якому за загальним правилом підсудні такі справи [32, с.88]. Загалом копію позовної заяви і доданих до неї документів позивач має додатково надіслати на адресу електронної пошти, що зазначена у повідомленні про проведення мирного зібрання, і оприлюднити на власному офіційному веб-сайті.

В цілому адміністративна справа щодо заборони чи установлення обмеження стосовно реалізації права на свободу мирного зібрання вирішується судом на протязі двох днів після відкриття провадження в справі, а у випадку відкриття провадження менш як за два дні до проведення відповідних заходів - невідкладно.

Позивач має обґрунтувати необхідність установлення обмеження стосовно реалізації права на свободу мирних зібрань в демократичному суспільстві і пропорційність запропонованого в позові способу обмеження. В той час суд має задовольняти вимоги позивача у інтересах національної безпеки й громадського порядку у випадку, коли визнає, що проведення збору, мітингу, походу, демонстрації чи другого зібрання може утворити

реальну небезпеку заворушень або ж вчинення кримінального правопорушення, загрозу здоров'ю населення чи правам і свободам других осіб [38, с.145].

В. Сокурєнко відзначає, що в суспільстві, яке як важливу соціальну цінність сприймає людину, її внутрішню свободу і права як прояв такої свободи, формується імперативний посил до держави і зокрема її інституцій стосовно визнання, дотримання й захисту прав і свобод особи [45, с. 7].

Варто звернути увагу, що збиратись мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи і демонстрації може бути реалізоване за умови обов'язкового завчасного сповіщення про це органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. Саме таке сповіщення повинно здійснюватись громадянами через організаторів масових зібрань. І завчасне сповіщення відповідних органів щодо проведення певних масових зібрань - це термін від дня цього сповіщення до дати проведення масового зібрання [35, с.44].

Таким чином, в період дії режиму воєнного стану обмеження на проведення мирного зібрання може установлюватись постановою окружного адміністративного суду, і юрисдикція поширюється на територію проведення відповідного заходу за обов'язкової реальної наявності одної або кількох підстав, що передбачені в ч. 2 ст. 39 Конституції України [1]. Водночас обмеження або ж заборона на проведення мирного зібрання як тимчасовий захід теж може запроваджуватись законом на час дії режиму воєнного стану, за умов, що цей правовий режим поширюється на заявлену територію проведення мирного зібрання.

Варто підкреслити, що законодавство більшості країн світу містить вказівку на конкретну правову конструкцію, яка би надала публічній адміністрації додаткові повноваження у випадках, коли стикається держава з непередбаченими ситуаціями, що перешкоджають нормальному функціонуванню суспільства, подолання, що вимагає мобілізації усіх наявних ресурсів — надзвичайного або воєнного стану [44, с.75].

Так, уперше до обмежень широкомасштабної комунікації вдалися за непередбачених обставин в Сполучених Штатах Америки. До прикладу, американська Конституція містила положення про те, що права людей, закріплені в HabeasCorpusAct, не можуть бути обмеженими чи порушеними державою, якщо це не вимагається громадською безпекою через вторгнення або повстання. В 2006 р. у зв'язку зі зростанням терористичної загрози розширено перелік обов'язкових умов для введення воєнного стану. Окрім повстання або збройної агресії, передумови для введення воєнного стану виникла необхідність усунення наслідків стихійного лиха катастрофи, контртерористичної атаки, епідемії. В умовах воєнного стану ряд цивільних прав осіб в Сполучених Штатах Америки можуть бути обмежені. Зокрема, можуть діяти обмеження права на недоторканність житла, право власності на транспортні засоби, свободу пересування і вибір місця проживання, свобода асоціацій, свобода преси тощо [44, с.75].

Держава із демократичним державно-правовим режимом зазвичай не виступає ініціатором збройної агресії проти другої країни, адже загарбницька війна зазвичай властива недемократичній державі, що не дотримується міжнародно-правової практики забезпечення прав і свобод людини навіть на своїй території [52, с.223]. Зауважимо, що воєнний стан не може бути використаний для того, аби держава могла «відмовитися» від свого обов'язку забезпечувати права людини й громадянина.

Щодо правомірності обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану має застосовуватись і необхідність у демократичному суспільстві, тобто повинна бути пропорційність обмеження прав і свобод людини й громадянина. Оскільки органи публічної влади, вводячи воєнний стан в країні, зобов'язані досить чітко визначитись з тими правами, які за певних конкретних умов можуть бути обмежені та через які саме заходи [32, с.92].

В умовах введення воєнного стану – безперечно права і свободи людини і громадянина можуть бути обмеженими. Водночас міжнародні акти,

зокрема Загальна декларація прав людини, визначають що під час реалізації права і свободи, якими повинен користуватися кожна особа, має зазнавати лише тих обмежень, що встановлені законом, з єдиною метою забезпечення належного визнання та поваги до прав і свобод інших і забезпечення законних вимог моралі, громадського порядку та загального блага в демократичному суспільстві [43, с.102]. При цьому практично воєнний стан це єдина законна можливість обмеження прав та свободи людини і громадянина, включаючи право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфна та інша кореспонденція, у зв'язку з чим важливим є механізм впровадження такого правового режиму [32, с.87].

Отже, саме воєнний стан варто розглядати як відповідний засіб відновлення умов, за яких людина і громадянин може ефективно реалізувати власні права і свободи. Зокрема, права людини і громадянина визначають межі діяльності публічної влади стосовно введення воєнного стану і окремі засоби, що нею використовуються. Водночас низку прав людини і громадянина не можна обмежити навіть у воєнний час. До обмеження прав людини за воєнного стану ставляться посилені вимоги, насамперед щодо законодавчого визначення підстав та тимчасового характеру дотримання таких обмежень і т. д.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ПРАКТИЧНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

3.1. Сучасні проблеми міжнародно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина

На сьогоднішній день глобалізація є процесом, який пронизує практично всі сторони життя суспільства, та світ стає більш залежним від усіх суб'єктів. Відбувається як збільшення кількості спільних для групи держав проблем, так і розширення числа та типів інтегрованих суб'єктів. В умовах глобалізації проблема міжнародно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина, безумовно, є однією з значних. Проте вже зараз про процес глобалізації можна говорити як про головний та жорсткий виклик новітньої історії, причому для її учасників.

Права та свободи людини виражають не тільки узгоджені та життєво необхідні інтереси кожної людини, а також є нормативною формою взаємодії людей, упорядкування їх соціальних зв'язків, координації їх вчинків та діяльності, запобігання протиріччям, протиборству та конфліктам. Права людини, на думку вчених, є найважливішим чинником сталого розвитку людства. Однак про спроможність держави свідчить зв'язок проголошених прав та механізмів забезпечення їх реалізації.

Останнім часом відбуваються зміни і у політичному житті. Події, що відбуваються у світі, свідчать про численні проблеми, пов'язані з грубим порушенням прав людини (різні безперервні криваві конфлікти, війни, нестабільність в Африці, інтервенція в Лівії та ін.) [56, с.52].

Міжнародно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина розвиваються в умовах протиріч. Наприклад, протиріччя, що полягає у глобалізації всіх процесів у суспільному розвитку, з одного боку, а з іншого

– у прагненні традиційних суспільств зберегти свої індивідуальні особливості, що визначаються історією їхнього розвитку [27, с.124].

Від вирішення глобальних проблем сучасності залежить розвиток людства. Для цього потрібен розвиток інститутів захисту прав людини в особливих умовах, насамперед у ситуації збройних конфліктів; нормативно-правових засад функціонування таких інститутів; правового оформлення відповідальності за створення перешкод діяльності цих інститутів [34, с.127].

Необхідно вжити заходів для подолання розриву між розвиненими країнами, що розвиваються, на соціально-економічному рівні; усунення голоду, злиднів та неписьменності; запобігання забруднення навколишнього середовища і т.д. Необхідно також усвідомлювати, що глобалізація супроводжується суттєвими трансформаціями соціально-психологічного стану особистості, поглиблює протиріччя, пов'язані зі світоглядною кризою особистості; крім іншого, викликає ідеологічні протиріччя.

Тим не менш, перелічені вище обставини багато в чому сьогодні є більш добрими побажаннями, адже права людини, як і раніше, залишаються на світовій арені предметом політичної боротьби. Загалом сучасне суспільство ще далеке від гуманітарних стандартів безпеки, оскільки глобалізація активізує, окрім традиційних загроз правам людини, нові, зокрема кримінальні. Більше того, ці процеси обмежили можливості соціального контролю за злочинністю [11, с.8]. Водночас глобалізація не має заданого та однозначного вектора впливу на злочинність та стратегії контролю над нею.

При збереженні існуючих темпів і витрат глобалізації з великою ймовірністю можна прогнозувати збереження або навіть підвищення рівня інтенсивності злочинних зазіхань у сфері створення та розподілу матеріальних благ, насамперед, стратегічної сировини та енергоресурсів; розширення масштабів криміналізації сфер між цивілізаційного та міжконфесійного спілкування; відхід від демократичних принципів міждержавного спілкування, що супроводжується масовим порушенням

права націй самовизначення; відродження тоталітарних засад у системі управління держави; наростання небезпеки нелегітимного застосування військової сили та агресії як її найбільш небезпечної складової в умовах зростаючої конкуренції між окремими державами та відсутності в них достатньо ефективного інструментарію для вирішення міждержавних протиріч; виникнення та масштабне поширення нових видів злочинності, пов'язаних, насамперед, з інформаційними технологіями [10, с.54]. Відповідно, всі ці явища прямо чи опосередковано будуть пов'язані з порушеннями прав людини, помножать їхнє число.

Суперечка про свободу особистості та її межі, про співвідношення та баланс між індивідуальними та громадськими інтересами ведеться з часів античності. Пандемія COVID-19 знову загострила суспільну та наукову дискусію щодо співвідношення інтересів окремої особистості та інтересів суспільства. Пандемія стала випробуванням на міцність багатьох національних правопорядків та всієї сучасної системи міжнародного права, заснованої на гуманістичних, демократичних цінностях та принципах [16, с.13].

Рівень захисту прав і свобод людини та громадянина довгий час вважався індикатором політичного та правового розвитку кожної держави, показником її зрілості, цивілізованості. Індивідуальна свобода особистості, починаючи з античності, розглядалася як неодмінна умова збереження та подальшого розвитку матеріальної та духовної культури. Найважливіший інститут прав і свобод людини у міжнародному праві та національному конституційному праві поряд з механізмом захисту та реалізації прав і свобод людини зазнав значного тиску і зазнав певної трансформації [8, с.11]. Векторами його трансформації стали обмеження деяких основних прав, призупинення реалізації низки основних прав, а також покладання додаткових обов'язків. COVID-19 не тільки виявив нерівність, а й посилив ситуацію з правами людини у багатьох країнах.

У сучасній системі права, що ґрунтується на гуманістичних принципах, відсутня ієрархія людських прав. Окремі види права і свободи людини, закріплені у міжнародних угодах, не мають пріоритету над іншими видами прав і свобод, всі є рівноцінними. Водночас ми спостерігаємо ситуацію, за якої держави в умовах пандемії починають самостійно вибудовувати ієрархію прав та свобод людини і на перше місце ставлять право людини для здоров'я. Причому «право на здоров'я» розуміється в основному в дуже вузькому значенні, як відсутність в індивіда конкретного захворювання (SARS-CoV-2). З метою реалізації цього права запроваджуються безпрецедентні заходи обмеження інших людських права і свободи у демократичному суспільстві.

Відступ багатьох держав від своїх зобов'язань, закріплених міжнародними нормами, та запровадження додаткових медико-санітарних заходів без рекомендації ВООЗ підриває міжнародний порядок, що ґрунтується на загальнообов'язкових нормах. Практика обмеження прав людини, що склалася в деяких державах, у тому числі обмеження свободи пересування за допомогою введення обов'язкового пред'явлення відомостей (доказів) про захворювання або відомостей про вакцинацію, а також обов'язкового пред'явлення QR-коду містять ознаки дискримінації, що суперечить міжнародному праву. Нові вимоги до громадянина доводити поважну причину його вільного переміщення в межах населеного пункту навіть у умовах санітарного карантину порушують норми міжнародного права, що склалися протягом багатьох десятиліть, і передували пандемії [16, с.14].

Внаслідок поширення пандемії з'явилися нові форми дискримінації. Йдеться про осіб, які в силу соціального (майнового) становища, похилого віку, чи інших умов, або особливостей свого розвитку, не здатні використовувати Інтернет, комп'ютерну техніку, мобільні пристрої, спеціальні додатки та програми, в тому числі для здобуття освіти, державних

послуг дистанційно або отримання QR-коду для легального відвідування громадських місць.

Підвищена увага медиків до осіб, які захворіли на нову коронавірусну інфекцію, призводить до утиску прав інших осіб, які страждають серйозними хронічними захворюваннями (онкологією, діабетом та ін.), а також прав осіб, яким зупинено надання планової медичної допомоги або проведення планових хірургічних чи інших операцій, що також є дискримінацією, утиском права індивіда на здоров'я за певною ознакою.

Глобалізація має непередбачуваний потенціал, ніж викликає побоювання. Насправді причиною розвитку глобалізації є бажання не донести до кожної людини його цінності існування — а, на жаль, економічне процвітання окремих груп. Таким чином, в умовах глобалізації дотримання прав і свобод людини приділяється неналежна увага. Глобалізація — неоднозначне явище, і велика небезпека його полягає в поширенні впливу на життя величезної кількості людей [7, с.22]. Таким чином, дотримання прав людини, насамперед, можливе при сумлінному виконанні своїх зобов'язань суб'єктами міжнародних відносин.

Отже, сучасні проблеми міжнародно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина полягають в тому, кодифікація прав людини не здатна захистити людей від експлуатації, нерівності і дискримінації. У разі глобалізації, передусім, необхідне забезпечення безпеки людини. Усвідомлення спільності глобальних інтересів потребує високої політичної культури. Однак становище людини в суспільстві, захист її прав та свобод залишаються недосконалими, а тому вразливими, у тому числі під впливом національних та міжнародних політичних трансформацій.

3.2. Перспективи вдосконалення міжнародно-правового регулювання обмежень прав і свобод людини і громадянина

На кожному етапі розвитку людської цивілізації, з урахуванням виникаючих природних потреб людини, проголошувалися і закріплювалися в міжнародних та національних законодавчих актах прав людини та громадянина. Створення політико-правових механізмів забезпечення та захисту прав людини та обмеження свавілля з боку держави, її органів та посадових осіб є найважливішим завданням демократичного суспільства. Права людини в такому суспільстві – це найвища основна цінність, яка лежить в основі його законодавчої, правозастосовчої та соціальної діяльності [6, с.5].

Процес вдосконалення міжнародно-правового регулювання обмежень прав і свобод людини і громадянина пов'язаний з розвитком позицій прав людини, яке досягає стійких, потужних та ефективних результатів. Саме з цієї причини права людини червоною ниткою проходять через весь Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року. В основі 17 цілей у сфері сталого розвитку (ЦСР) лежать економічні, громадянські, культурні, політичні та соціальні права, а також право на розвиток [63].

У своїй універсальності та неподільності, а також у сильному акценті на рівність та інклюзивність ці цілі перегукуються з перспективами вдосконалення міжнародно-правового регулювання в області прав людини. Вони описують не тільки світ, в якому існують матеріальні умови для здійснення людьми своїх прав, а й світ, в якому люди мають можливість активно брати участь у прийнятті рішень, що впливають на їх життя. Більше того, коли кожен має рівний доступ до можливостей та вибору і може реалізувати свої права людини, ніхто не виявляється забутим. Ця обіцянка зобов'язує нас усунути нерівність у всіх її проявах та ліквідувати всі форми дискримінації [14, с.69]. Нічий перспективи не повинні обмежуватися через вік, стать чи несхожість на інших, через те, як вони виглядають, де живуть

або яку віру сповідують, через їхню сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність.

Слід розуміти про специфічні потреби та досвід молоді, інвалідів, меншин, автохтонних спільнот, біженців, мігрантів та інших груп, які стикаються з особливими проблемами, і приділяти їм особливу увагу. Крім того, особливий наголос необхідно робити на тих цілях, які визначають життя та майбутнє людей, таких як викорінення злиднів, освіта для всіх, зокрема для дівчаток, загальне медичне обслуговування та забезпечення верховенства права. З прийняттям Порядку денного на період до 2030 року з'явилася узгоджена «дорожня карта», новий стимул та нові інструменти для викорінення злиднів та підвищення якості життя людей, зокрема за рахунок здійснення всього спектра прав. Цілі і завдання Порядку денного у переважній більшості випадків відповідає існуючим зобов'язанням у сфері прав людини [67, с.225].

Права людини універсальні і неподільні, і вони охоплюють всіх людей і всі права: економічні, соціальні, культурні, громадянські та політичні. Процес вдосконалення міжнародно-правового регулювання обмежень прав і свобод людини і громадянина полягає в наступному:

1. Зусилля повинні відрізнятися найвищими стандартами сумлінності, неупередженості та незалежності, ґрунтуватися на доказах та нормах та бути орієнтовані на інтереси тих, чий права обмежуються.

2. Права людини і людська гідність ніколи не будуть реалізовані, якщо не приділятиметься особливої уваги правам жінок. Досягнення гендерної рівності лежить у основі всіх елементів життя. Розмаїття людської спільноти — це цінність, а не загроза. Слід цінувати відмінності у всьому їхньому багатстві, ніколи не забуваючи при цьому про спільну людяність і гідність. Кожна спільнота, включаючи меншини та корінні народи, повинна відчувати, що його самобутність поважають і що воно може повною мірою брати участь у житті суспільства загалом. Кожна людина має право користуватися правами людини без дискримінації з якого б то не було ознаки, незважаючи

на визнання нами того, що вік, стать та несхожість на інших формують його досвід і повинні братися до уваги.

3. Зміна клімату є найбільшою загрозою для людського виживання як біологічного виду і вже загрожує правам людини в усьому світі. Вирішення цієї проблеми має залишатися серед головних пріоритетів.

4. Права людини та людська гідність важливі для вироблення системи управління та етики майбутнього, включаючи забезпечення міжпоколінської справедливості.

5. Права людини - це те, що пов'язує всіх нас воедино, але лише в тому випадку, якщо всі зобов'язуються вести конструктивний діалог, у тому числі з тими, хто сумнівається чи не згоден з іншими, і ширше говорити про позитивний ефект, переконливіше обґрунтовуючи кожне з прав, а також принципи універсальності та початкової взаємозалежності всіх прав людини.

6. Реалізація прав людини ґрунтується на національній відповідальності, але водночас має вихід на світовий рівень. Вона вимагає широкої та послідовної взаємодії з державами, громадянським суспільством та іншими зацікавленими сторонами та нерозривно пов'язана з Порядком денним у сфері сталого розвитку на період до 2030 року.

7. У рамках Організації Об'єднаних Націй права людини повинні в повному обсязі враховуватися у всіх процесах прийняття рішень, операціях та інституційних зобов'язаннях. Спільний намір має полягати в тому, щоб зміцнити керівну роль ООН у просуванні вперед справи прав людини, зробити систему прав людини гнучким та інноваційним інструментом вирішення проблем у цій галузі, а також посилити синергічні зв'язки між правами людини та всіма напрямками роботи Організації Об'єднаних Націй [20, с.142].

Здійснення правового регулювання меж правомірності обмежень прав і свобод людини та громадянина, включаючи особисті права та свободи, відбувається завдяки таким прийомам як обґрунтування та цілепокладання обмежень права і свободи людини і громадянина. У державах, де є

конституція, регламентація підстав та цілей обмежень права і свободи здійснюється на конституційному рівні в загальному вигляді, без розкриття понять, що підлягають захисту конституційних цінностей. Дані критерії обмежень права і свободи мають найбільше конкретизуватися на законодавчому рівні. Конституційно-правовими цілями обмеження прав і свобод людини та громадянина є охорона та захист індивідуальної свободи (прав і свобод людини та громадянина), охорона та захист публічних інтересів (основ конституційного та демократичного ладу, моральності (суспільної моралі), громадського здоров'я, забезпечення оборони та безпеки держави, громадського порядку) [33, с.43].

Отже, при визначенні перспектив вдосконалення міжнародно-правового регулювання обмежень прав і свобод людини і громадянина, ключовим питанням теорії та практики забезпечення основних прав є не так питання про те, які права гарантуються людині або громадянину, скільки про те, які допустимі обмеження даних основних прав. Питання про обмеження права і свободи людини і громадянина і межі таких обмежень, безперечно, є одним із складних та дискусійних питань юридичної науки та правової системи усього світу. На думку багатьох вчених в області теорії права, обмеження пов'язане з визначенням меж свободи людини у суспільстві, зменшенням користування благом у будь-якій формі. Основними критеріями для розмежування зазначених явищ є суб'єкт, що накладає обмеження, зовнішня форма вираження такого обмеження чи перешкоди, суспільно корисна мета та результат перешкоди чи обмеження, і навіть протиправність. Крім того, як до перешкод, так і до обмежень, слід виділити «власні» способи захисту неправомірно обмеженого права або такого права, реалізація якого пов'язана з подоланням тих чи інших перешкод, а також власні заходи щодо запобігання виникненню даних небажаних правових явищ.

ВИСНОВКИ

Враховуючи проведені дослідження дійшли наступних висновків.

1. Проведений теоретико-правовий аналіз обмеження прав і свобод людини і громадянина показав, що обмеження права і свободи людини і громадянина, тобто визначення меж свободи особистості у суспільстві та державі, — це, безумовно, одна з найважливіших аспектів взаємовідносин людини та держави. У правовій літературі немає єдиного підходу до класифікації прав і свобод людини і громадянина. Випадки обмеження прав людини доцільно узагальнено класифікувати на такі види: обмеження прав людини, що стосується великої кількості прав і свобод; обмеження деяких прав людини.

Загальна декларація прав людини закріпила положення про те, що під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина повинна піддаватися тільки таким обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги до прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту у демократичному суспільстві. Всесвітня декларація прав людини разом із Міжнародним пактом про громадянські та політичні права та Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права складають Міжнародний білль про права людини. Наступні конвенції були прийняті Організацією Об'єднаних Націй для вирішення питань, що стосуються окремих груп населення, або питань просування та захисту прав людини. Зауважимо, що міжнародні договори та норми звичайного права, поряд з роз'яснювальною практикою договірних органів, становлять основу міжнародного права у сфері прав людини. Інші документи, включаючи декларації, рекомендації та принципи, прийняті на міжнародному рівні, але не мають обов'язкової юридичної сили, сприяють розумінню, реалізації та розширення прав людини.

2. Здійснюючи міжнародно-правовий аналіз змісту та особливостей обмеження прав і свобод людини і громадянина виявили, що принцип універсальності та невід'ємності прав усіх людей твердо закріплений у міжнародному праві у галузі прав людини. Дослідивши міжнародно-правову практику щодо забезпечення прав і свобод людини, виявили, що зобов'язання щодо основних прав людини, безперечно, є частиною міжнародного звичайного права. Хоча Міжнародний Суд прямо згадав про злочини геноциду та акти агресії, а також заборону расової дискримінації, рабства, довільного затримання та фізичних поневірянь як частину універсальних обов'язкових норм права, він не обмежив сферу застосування права цими елементами.

Обмеження щодо здійснення прав людини є результатом ретельно зваженого балансу між інтересами приватної особи та загальними інтересами, і для того, щоб бути законними, вони повинні: бути визначені у законі; вводитись для однієї конкретної легітимної мети або кількох таких цілей; бути необхідними для досягнення однієї такої мети або кількох таких цілей у демократичному суспільстві (пропорційність). Приміром, підставами запровадження надзвичайного стану є обставини, які є безпосередньою загрозою життю та безпеці громадян та усунення яких неможливе без застосування надзвичайних заходів. Регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина здійснює Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану». Варто також згадати і про міжнародний пакт «Про громадянські та політичні права», що затверджує правила роботи в період надзвичайного стану, мету, порядок та умови його введення, права й свободи, якими наділяється надзвичайний стан і які права не можна обмежувати. Впровадження надзвичайного стану легалізує обмеження прав і свобод людини, однак важливо дотримуватись певного балансу між правом однієї особи і правом усієї нації на здорове існування і безпечне середовище.

Забезпечення прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні здійснюється Законом України «Про правовий режим воєнного

стану». Варто підкреслити, що законодавство більшості країн світу містить вказівку на конкретну правову конструкцію, яка би надала публічній адміністрації додаткові повноваження у випадках, коли стикається держава з непередбаченими ситуаціями, що перешкоджають нормальному функціонуванню суспільства, подолання, що вимагає мобілізації усіх наявних ресурсів — надзвичайного або воєнного стану. Держава із демократичним державно-правовим режимом зазвичай не виступає ініціатором збройної агресії проти другої країни, адже загарбницька війна зазвичай властива недемократичній державі, що не дотримується міжнародно-правової практики забезпечення прав і свобод людини навіть на своїй території.

3. Дослідивши шляхи вдосконалення механізму практичного обмеження прав і свобод людини і громадянина, виявили, що в умовах глобалізації проблема міжнародно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина, безумовно, є однією з значних. Міжнародно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина розвиваються в умовах протиріч. Наприклад, протиріччя, що полягає у глобалізації всіх процесів у суспільному розвитку, з одного боку, а з іншого – у прагненні традиційних суспільств зберегти свої індивідуальні особливості, що визначаються історією їхнього розвитку. Також варто зауважити, що векторами світових трансформацій стали обмеження деяких основних прав, призупинення реалізації низки основних прав, а також покладання додаткових обов'язків. Адже COVID-19 не тільки виявив нерівність, а й посилив ситуацію з правами людини у багатьох країнах. Практика обмеження прав людини, що склалася в деяких державах, у тому числі обмеження свободи пересування за допомогою введення обов'язкового пред'явлення відомостей (доказів) про захворювання або відомостей про вакцинацію, а також обов'язкового пред'явлення QR-коду містять ознаки дискримінації, що суперечить міжнародному праву.

Процес вдосконалення міжнародно-правового регулювання обмежень прав і свобод людини і громадянина пов'язаний з розвитком позицій прав людини, яке досягає стійких, потужних та ефективних результатів. Саме з цієї причини права людини червоною ниткою проходять через весь Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року. У своїй універсальності та неподільності, а також у сильному акценті на рівність та інклюзивність ці цілі перегукуються з перспективами вдосконалення міжнародно-правового регулювання в області прав людини. Спільний намір має полягати в тому, щоб зміцнити керівну роль ООН у просуванні вперед справи прав людини, зробити систему прав людини гнучким та інноваційним інструментом вирішення проблем у цій галузі, а також посилити синергічні зв'язки між правами людини та всіма напрямками роботи Організації Об'єднаних Націй.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254> (дата звернення: 01.04.2023)
2. Про правовий режим воєнного стану: Закону України від 12.05.2015 № 389-VIII. Дата оновлення: 31.03.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 01.05.2023)
3. Про правовий режим надзвичайного стану: Закону України від 16.03.2000 №1550-III. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text> (дата звернення: 18.05.2023)
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 року №64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 11.05.2023)
5. Заява Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» від 14 квітня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text> (дата звернення: 14.05.2023)
6. Андрієвська О.В. Формальні підстави обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 3-8.
7. Андрієвська О. В. Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні: дис. на здобуття наук. ступ. кандидата юрид. наук (доктора філософії): 081 Право / Київ. Інститут держави і права імені В. М. Корецького, 2018. 251 с.
8. Бражник В.О., Сидоренко Д.А. До питання обмеження прав і свобод людини в умовах дії спеціального правового режиму. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука"*. 2018. № 9(3). С. 10-14.

9. Вороніна Н.В. Щодо питання забезпечення прав людини в умовах надзвичайного стану. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 95–98.
10. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: Дух і літера, 2016. 760 с.
11. Громівчук І. М. Міжнародно-правовий захист прав людини в умовах боротьби з тероризмом : автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ, 2014. 19 с.
12. Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права*. 2018. № 4. С. 17–25.
13. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Права людини і національна безпека: філософсько-правові аспекти взаємозв'язку. *Інформація і право*. № 2(33). 2020. С.9-22.
14. Добрянський С. Роль Хартії основних прав Європейського Союзу в юридичному гарантуванні прав і свобод людини. *Право України*. 2015. №10. С. 67–78.
15. Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / пер. з англ. Т. Завалій. Львів: Кальварія, 2004. 280 с.
16. Забезпечення прав і свобод людини в Україні в умовах поширення COVID-19. Київ, 2020. 62 с.
17. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 22.04.2023)
18. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. К.: ВАІТЕ, 2016. 392 с.
19. Занфірова Т. Забезпечення принципу свободи пресі в умовах воєнного стану. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 77–80.
20. Зубарева А. Є. Міжнародно-правовий статус Комітету ООН з прав людини: дис. ... к.ю.н. : 12.00.11. Одеса, 2015. 211 с.
21. Іванків І.Б. Права людства. Монографія. Київ: Ваіте, 2020. 158 с.

- 22.Європейська конвенція з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_ukr.pdf (дата звернення: 21.04.2023)
- 23.Кириченко Ю.В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду. Монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 538 с.
- 24.Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) № 475/97-ВР від 17.07.97. Редакція від 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.04.2023)
- 25.Корнієнко М. В. Права людини в умовах воєнного стану: загальноправовий дискурс. *Південноукраїнський правничий часопис*. №1-2. 2022. С.27-31.
- 26.Короткий виклад рішень, консультативних висновків і постанов Міжнародного Суду 1948 – 1991. ООН. Нью-Йорк, 1993. 297 с.
- 27.Костецька Т.А., Андрієвська О.В. Щодо поняття конституційно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина: теоретичні аспекти. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 122-131.
- 28.Кузніченко С. О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. №1-2. 2022. С.32-36.
- 29.Кучук А.М. Теоретичні основи правового поліцентризму : монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.
- 30.Кучук А.М. Теорія держави і права. Частина 1. Теорія держави: навчально-методичний посібник. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 112 с.
- 31.Лазарева М.Д. Стан забезпечення прав людини в Україні на сучасному етапі. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2020. С.51-53.

32. Левченко А. Вплив правового режиму воєнного стану на забезпечення права на таємницю кореспонденції в Україні. *COPERNICUS Political and Legal Studies*. Вип.1. №2. 2022. С.86-94.
33. Марченко М.А. Формування та розвиток ідеї прав людини в історико-правовій думці. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2019. № 2. С. 42-46.
34. Мельник Р.І., Чубко Т.П. Проблеми обмеження прав і свобод людини в умовах дії спеціального правового режиму. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. Вип.1. С.125-134.
35. Мерник А.М., Кузьміна В.О., Бурлаков Б.М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. №2. 2020. С. 42-46.
36. Міжнародний пакт про політичні та громадянські права. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995>. (Дата звернення: 13.05.2023)
37. Обушко В.В. Обмеження прав людини і громадянина в умовах введення воєнного стану в Україні. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*: мат-ли III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 15 березня 2019 р. Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 59–60.
38. Панкевич О. З. Підстави обмежування прав людини: філософсько-правовий аспект. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3. С. 141-150.
39. Проць І.М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 381-384.
40. Рабінович П. М., Панкевич М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти): монографія. Львів: Астрон, 2001. 108 с.
41. Рижук Ю.М. Щодо питання правового розуміння та сутності концептуальних засад природних прав і свобод людини. *Науковий вісник*

- публічного та приватного права : зб. наук. пр. / Н.-д. ін-т публічного права; редкол.: В. В. Галуцько (голов. ред.) та ін. Київ, 2017. Вип. 2. С. 11–15.*
42. Савенкова І. Є. Правомірне обмеження прав і свободи в міжнародному праві. *Закарпатські правові читання : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. В.І.Смолянки, Я.В.Лазура, О.Я.Рогача, І.М.Полюжин. Ужгород: Вид-во УжНУ "Говерла", 2015. Т.1. С. 213-217.*
43. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти. Навчальний посібник. Київ: Видавництво ФОП Голембовська О. О. 2018. 208 с.
44. Славко А. С. Обмеження прав і свобод людини і громадянина за умов дії режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2016. Вип. 41 (2). С. 74–78.*
45. Сокурєнко В.В. Права людини як фундаментальна цінність. *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини. Харків, 2016. С.7–9.*
46. Сорока Є.Є., Горбачєвська Д.В. Обмеження прав людини в умовах надзвичайного стану. *Юридичний науковий електронний журнал. №11. 2021. С.113-115.*
47. Справа «Ваврічка та інші проти Чеської Республіки» (заява № 47621/13, 08/04/2021). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%20> (дата звернення: 14.05.2023)
48. Справа Піночета стартує у лондонському суді. URL: https://zn.ua/politics_archive/delo_pinocheta_startuet_v_londonskom_sude.html (дата звернення: 04.05.2023)
49. Статут Організації Об'єднаних Націй. https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 02.04.2023)
50. Татарєнко Г., Арсєнтьєва О. Окремі аспекти реалізації конституційного права на освіту в умовах збройного конфлікту. *Збірник матеріалів I*

- Маріупольського конституційного форуму «Людська гідність та забезпечення прав людини в умовах суспільних трансформацій»*. Київ: Ваіте, 2021. С. 118–126.
51. Філософія прав людини / За редакції Ш. Госепата та Г. Ломання; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. К.: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
52. Фігель Ю. О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія «Юридична»*. 2015. Вип. 2. С. 222–230.
53. Фігель Ю. О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 357-361.
54. Хила І. Ю. Конституційні основи обмеження прав і свобод в умовах надзвичайного стану: досвід зарубіжних країн. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 2. Том 1. С. 39–44.
55. Чепульченко Т.О. Права людини як мета та межі правотворчості. *Альманах права*. 2019. Вип. 10. С. 348-353.
56. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини. Навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 168 с.
57. Ярмол Л.В. Теоретико-правові аспекти юридичного механізму забезпечення свободи вираження поглядів журналістами. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. 2014. №801. С.76–80.
58. African Charter on Human Peoples Right. Amnesty Intl USA, 1991.
59. Council of Europe. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: <https://rm.coe.int/1680063765>. (дата звернення: 20.04.2023)
60. Charter of Fundamental Rights of the european union. URL: http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf. (дата звернення: 10.04.2023)

61. Declaration of Principles on Freedom of Expression in Africa. *Black Camera*. 2021. Vol. 13, no. 1. P. 225. URL: <https://doi.org/10.2979/blackcamera.13.1.0225> (дата звернення: 17.04.2023)
62. Donnelly J. *Universal Human Rights in Theory and Practice*. 2d ed. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2003. 290 p.
63. International Covenant on economic, Social and Cultural Rights. URL: <http://www.ohchr.org/eN/ProfessionalInterest/Pages/CeSCR.aspx>. (дата звернення: 11.04.2023)
64. European Court of Human Rights. Case of Oleksandr Volkov v. Ukraine (Application no.21722/11). 9 January 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871>. (дата звернення: 12.05.2023)
65. Falk R. *Achieving Human Rights*. New York: Routledge, 2009. 256 p.
66. Koruts U., Maksymovych R., Shtykun O. Legal Grounds for Restrictions of Human Rights in the European Court of Human Rights Case-Law. 2021. 4(12) Access to Justice in Eastern Europe. P. 131–145.
67. Krasser A. Compulsory Vaccination in a Fundamental Rights Perspective: *Lessons from the ECtHR* / ICL Journal 2021; 15(2). P. 224–226.
68. Osiatyński W. *Prawa człowieka i ich granice*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2011. 371 s.
69. Posner E.A. *The Twilight of Human Rights Law*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 185 p.
70. Rainey B., McCormick P., Ovey C. Jacobs, White, and Ovey *The European Convention on Human Rights*. New Edition, Eighth Edition. Oxford, New York: Oxford University Press; 2020.
71. The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: <http://www.echr.coe.int/pages/home.aspx?p=basictexts>. (дата звернення: 02.05.2023)
72. The universal declaration of Human Rights. URL: <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html>. (дата звернення: 14.05.2023)